

Василь Сухомлинський

*Любов до рідного
слова*

Хрестоматія

Василь Сухомлинський

***Любов до
рідного слова***

Хрестоматія

**Вступна стаття та
упорядкування Г. М. Федорченко**

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

**Навчальний посібник для педагогічних навчальних
закладів I-IV рівнів акредитації**

**Переяслав-Хмельницький
2008**

УДК 37: 929 Сухомлинський
ББК 74.200.25
С 91

Гриф надано Міністерством освіти і
науки України (лист від 24 жовтня
2008 р. № 1.4/18-Г-2181)

Рецензенти: *М.С. Вашуленко* – головний науковий співробітник Інституту педагогіки АПН України, доктор педагогічних наук, професор, дійсний член АПН України;
М.Я. Антонець – кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник Інституту педагогіки АПН України.

Василь Сухомлинський

Любов до рідного слова: Хрестоматія: Навч. посіб./

Упоряд. і автор вступної статті Г. М. Федорченко

Проблема навчання і виховання школярів засобами рідного слова є провідною у педагогічній спадщині В. Сухомлинського. У збірнику подаються статті видатного педагога, які були розпорошені у різних виданнях та архівах. Стаття "Любов до рідного слова" у повному обсязі друкується вперше.

Для студентів педагогічних навчальних закладів, учителів-словесників, вихователів, педагогів-науковців. Матеріали посібника можуть бути використані у процесі вивчення таких курсів: «Педагогіка з новітніми технологіями викладання фахових дисциплін у початковій школі», «Історія педагогіки», «Теорія виховання», «Методика української мови», «Методика української літератури».

ISBN – 966-8122-34-9

© Г. М. Федорченко, 2008

**До 90-річчя від дня народження
В.О. Сухомлинського
(1918 - 1970)**

ЗМІСТ

Федорченко Г. Невмируща Криниця Василя Сухомлинського.....	5
Статті Сухомлинського В.О	
Слово і мислення.....	20
Джерело Невмирущої Криниці (з листів до словесника).....	31
Слово рідної мови	49
Любов до рідного слова	68
Слово рідної мови	102
Стежка до квітучого саду	125
Слово про слово	139
На трьох китах	150
Слово вчителя в моральному вихованні	156
Могутній вихователь	169
Думки над хорошою книгою	176
Матеріали психологічних семінарів Павліської середньої школи:	
Про культуру слова, знання і всебічний розвиток вихованців.....	181
Про неприпустимість «сильних», «вольових» засобів впливу на учнів.....	184
Виховання любові до рідної мови.....	186
Про етичні бесіди та їх вплив на свідомість і почуття учнів.....	192

*Плекати поетичний вогник слова
Заповідав великий Сухомлинський,
Бо чарівна і слов'їна рідна мова -
Це найдорожчий скарб на цілїм світі.*

Галина Федорченко

Невмируща Криниця Василя Сухомлинського

Видагний український педагог, талановитий дитячий письменник, філософ, тонкий знавець дитячої душі Василь Олександрович Сухомлинський залишив нам у спадок неоціненний духовний скарб – свої полум'яні статті про виразність, красу і виховну силу рідного слова.

Василь Сухомлинський був не тільки великим шанувальником, а й захисником рідного слова.

Роздуми педагога про долю рідної мови, яка все рідше стала звучати у стїнах школи, листи вчителїв та вихователїв, сповнені глибокої тривоги за те, що українською мовою мало хто користується в Україні, що вона стала непрестижною, маловживаною, привели Василя Олександровича до висновку, що потрібно написати книгу про виховання любові до рідного слова. На жаль, учений не встиг здійснити цей благородний намір, але залишилися його статті про красу і милозвучність української мови: у них – вірна синївська любов до України, її народу, біль і турбота великого педагога-патріота за долю рідного слова.

Проблему виховання дітей засобами слова Василь Олександрович вважав однією з найактуальнїших і життєво найскладнїших. Учений розглядав словесне виховання провідним у становленнї моральних якостей особистості.

Аналіз творчої спадщини В.О.Сухомлинського засвідчує,

що у формуванні поглядів педагога на роль і значення рідного слова у вихованні дитини вплинули ряд важливих факторів. Одним із найвагоміших чинників було виховання в родині Сухомлинських.

Василь Олександрович виховувався у простій селянській сім'ї, в якій з великою пошаною ставилися до рідного слова, народних звичаїв і традицій. Його мати, Оксана Овдіївна, знала надзвичайно багато народних пісень, казок. Зимовими вечорами, що супроводжувалися прядивом чи шитвом, вона виконувала дітям пісні, розповідала казки, бувальщини, епізоди із власного життя, читала вірші Т.Г.Шевченка. І цю материнську любов до рідної пісні та казки Василь Сухомлинський проніс крізь усе життя.

Особливо любив Василь Олександрович українські народні пісні, яких його мати знала надзвичайно багато. Вона співала їх на родинних святах або в колі сім'ї. Згодом В.О.Сухомлинський із цього приводу зазначить: "Мені пригадується навіть та тиха передвечірня година, коли я сидів на руках материнських... Мати заспівала пісню "Ой піду я лугом-долиною". Така прекрасна була та пісня... Мабуть, з цієї чудової хвилини починається і життя моє у казковому світі слова" [2].

Красу рідного слова розкривала дітям та онукам бабуся Марія, яку вони дуже любили й поважали. Сестра Василя Олександровича, Меланія Олександрівна Сухомлинська, згадуватиме: "Нашу бабуся ми любили до безтями. Це вона перша так цікаво розповідала нам казки, які складала для нас сама. А як вона захоплююче читала нам книги. У дні наших народжень вона обов'язково дарувала нам і книжечки, які в сім'ї вважалися чимось святим – найбільш дорогоцінним" [3,с.6].

Безперечно, що у становленні В.О.Сухомлинського як педагога і дитячого письменника важливу роль, за його ж свідченням, відіграли рідномовні казки, багато яких йому так мудро і талановито розповідала саме бабуся Марія. У статті "Джерело Невмирущої Криниці" Василь Олександрович зазначає: "Казка відкрила в слові поетичну грань – і ця грань сяятиме мені до останнього мого подиху" [2]. Усе це утверджувало в душі онука поетичне та емоційне сприйняття навколишнього світу.

Особливо великий вплив на становлення молодого Василя Сухомлинського мали роки навчання на філологічному факультеті в Полтавському педагогічному інституті. "Тут педагогіка була не засушеними висновками, а живою яскравою розповіддю про мистецтво виховання, про методи впливу на свідомість і почуття. Тут навчили мене любити слово", – наголошує Василь Олександрович у книзі "Павлиська середня школа" [4,с.32].

Заохплювала молодого Сухомлинського творчість таких корифеїв української та зарубіжної літератури, як Г.Сковороди, І.Котляревського, Т.Шевченка, Лесі Українки, О.Довженка, О.Пушкіна, Л.Толстого, В.Короленка, А. де Сеит-Екзюпері. Він добре знав їхні твори, багато цитував напам'ять, черпав з них насагу для своєї педагогічної праці.

Саме в інституті, у липні 1936 року, студент Сухомлинський познайомився з чудовою людиною – Карпом Ходосовим, який згодом став його справжнім другом. У своїх спогадах К.Ходосов зазначає: "Запам'яталося, як зовсім юний сільський учитель, звичайний собі хлопчина дуже гаряче відстоював свою думку... ось тут я вперше почув ім'я Василя Сухомлинського" [5,с.124]. Їх поєднала велика дружба та любов до поезії й педагогічної праці.

У грудні 1937 року В.О.Сухомлинський на "відмінно" закінчив Полтавський учительський інститут, через два місяці склав іспити за 3-4 курси педагогічного інституту, а 14 квітня 1938 року одержав диплом за повний курс і здобув кваліфікацію вчителя української мови і літератури. Через усі роки свого тернистого життя Василь Олександрович проніс любов до цього навчального закладу як альмаматері рідного слова.

Василь Олександрович розпочинав свою педагогічну діяльність наприкінці 30-х років, і спочатку працював у суворих рамках тоталітарно-адміністративної системи. Політична відлига початку 60-х років дала могутній стимул інтелігенції Радянського Союзу. У цей час з'являється багато письменників, філософів, педагогів, які починають виступати з новими ідеями та концепціями, до їх числа належав і В.О.Сухомлинський.

У другій половині 60-х років ситуація в Україні різко змінилася: починається тотальна русифікація українських шкіл. Багато визначних письменників і педагогів зазнають переслідувань (В.Стус, В.Симоненко, І.Світличний та ін.). У 1968 році, коли деякі літературні критики паплюжили "Собор" Олеся Гончара, в якому він виступав на захист української культури, мистецтва, рідної мови, Василь Олександрович пише до нього листа і гаряче вітає письменника за справжнє мистецьке диво: "... роман став для нас немовби джерелом, з якого потекли струмки свіжої думки" [7]. У цьому ж листі павлівський педагог серйозно порушує проблему навчання і виховання любові до рідного слова. В.О.Сухомлинський зазначає, що мова належить до тих речей, які треба спочатку полюбити, а потім вивчити.

І сьогодні залишаються актуальними слова із записника

педагога: "Дві рідні мови – це так само безглуздо, якби ми намагалися уявити, що одну дитину народили дві матері. У дитини є одна мати. Рідна. До смерті. До останнього подиху" [8,с.6].

Особливо плідними у творчості В.О.Сухомлинського були шістдесяті роки минулого століття. Одна за одною в періодичній пресі з'являються його статті про рідну мову, зокрема "Слово про слово" (1964), "Слово рідної мови" (1965), "Слово і мислення" (1965), "Слово вчителя в моральному вихованні" (1967), "Слово рідної мови" (1968), "Стежка до квітучого саду" (1969), "Джерело Невмирущої Криниці" (1970).

У статті "Слово про слово" Василь Олександрович доводить, що слову належить не другорядна роль, як писали деякі педагоги. Він підкреслює, що одним з найважливіших засобів впливу на дитину є все ж таки слово. "Як без скрипки немає музики, без фарби і пензля – живопису, без мармуру й різця – скульптури, – пише вчений, – так без живого, трепетного, хвилюючого слова немає школи, педагогіки." [9].

У статті "Слово рідної мови" В.О.Сухомлинський говорить про рідну мову як неоціненне духовне багатство, завдяки якому народ передає з покоління в покоління свою мудрість і славу, культуру і традиції. Рідне слово він вважав тим невичерпним джерелом, з якого дитина пізнає найперші уявлення про навколишній світ, про свою родину, про рідне село чи місто, про Батьківщину. Педагог наголошує, що людина, яка байдуже ставиться до своєї мови, а тим більше нехтує нею, – не любить свій народ, тієї землі, що живить її, не любить найдорожчого, що є в кожній людині, – своєї Батьківщини. Така людина не може бути патріотом своєї землі, бо патріотизм починається з любові до тієї домівки, де

народився, до тієї рідномовної пісні, що співала мати над колискою.

Мова і духовність – одна з основних проблем, які порушує В.О.Сухомлинський у згаданій статті. З притаманною йому щирістю й переконливістю Василь Олександрович говорить про велику відповідальність учителя за виховання в дітей любові до рідної мови, "щоб рідне слово жило, трепетало, грало всіма барвами і відтінками в душі молодого людини..." [17,с.3].

У 1968 році в журналі "Українська мова і література в школі" була опублікована стаття В.О.Сухомлинського також за назвою "Слово рідної мови" (перша стаття під однойменною назвою була опублікована весною 1965 року). Проте, як засвідчують архівні дані, Василь Олександрович надіслав її до редакції у вересні 1968 року зовсім під іншою назвою, а саме "Любов до рідного слова" (у книзі подається рукопис цієї статті і перероблена стаття із журналу) [10]. У листі до О. Гончара вчений пише : "Я написав статтю "Любов до рідного слова", думаю, що стаття буде опублікована, хотілося б, щоб її не шліфували" [7, с. 63]. Це була мужня, чесна, пристрасна і схвильована стаття про проблему навчання і виховання школярів засобами рідного слова. На жаль, назва статті і її текст були перероблені у редакції, оскільки в тогочасних умовах усе піддавалося цензурі крізь призму пануючої ідеології. Незважаючи на це педагог стверджує: "Мова великого українського народу – це зірка першої величини на небосхилі щасливого братства народів Радянського Союзу. Духовне життя нашого братства стало б похмурим і сумним, якби ця зірка не те що погасла, а навіть якби вона сяяла не так яскраво, як сяє нині" [10,5].

Отже, на той час треба було мати велику громадянську

мужність, щоб так сміливо, переконливо сказати про українське слово.

В.О.Сухомлинський зворушливо звертається до школярів як носіїв рідної мови, щоб вони берегли і збагачували українську мову як одне з найдорожчих духовних багатств народу. Її необхідно плекати й оберігати, бо це "мова великого народу, великої культури", якою написані безсмертні рядки Т.Шевченка, І.Франка, Лесі Українки, М.Коцюбинського [12,с.34].

Однією із справжніх педагогічних перлин В.О.Сухомлинського є стаття "Стежка до квітучого саду". Це схвильована розмова про вивчення літератури в школі, про те, які духовні якості має виховувати художній твір. Педагог мріяв про те, щоб "школа була царством мудрого й красивого, правдивого й чуйного, сильного й ласкавого, доброго й мужнього слова" [13].

Весною 1970 року в "Літературній Україні" була опублікована стаття В.О.Сухомлинського "Джерело Невмирущої Криниці" (лист до словесника). Це був не просто лист, а високохудожній твір про невмирущу криницю українського слова. На жаль, він став однією з останніх праць українського педагога про рідну мову, його лебединою піснею.

Звертаючись до вчителів-словесників, Василь Олександрович закликає гаряче любити рідну мову, прищеплювати таку любов своїм учням, виховувати велику шану до материнського слова. Він також говорить про велику відповідальність учителів мови і літератури за подальшу долю рідного слова, адже саме від них багато в чому залежить, полюбить чи ні дитина українську мову.

Доля рідного народу і Невмирущої Криниці, що стала символом рідної мови і рідної школи, не давали спокою

народному вчителю з Павлиша. Хто берегтимо її, хто доглядатиме, щоб не пересохло, не замулилось маленьке джерельце? "Серце болить; не знайшов ще жодної душі неспокійної, – з великою стурбованістю говорить педагог вустами діда Варфоломія, – якій би боліла доля джерельця цього ніжного і могутнього" [2].

Після опублікування цієї статті у Павлиш з усіх куточків України до В.О.Сухомлинського почали надходити листи. Писали вчителі, робітники, колгоспники, вчені і письменники – усі, кого хвилювала доля рідної мови. Привертає особливу увагу лист поета Віктора Терена, у минулому вихованця Павлиської середньої школи: "Дорогий Василю Олександровичу. Пишу Вам відразу ж після її читання. Не написати відразу – просто не можна. Ви підняли так сміливо, так відверто ті питання, які давно болять нашому народу! Так, і тисячу разів так: "За маленькою шкільною партою твориться народ". І до чого всі пустодзвонні слова про розвій рідної культури, коли вмирає, знебарвлюється, нехтується рідне слово...

О, який чесний біль, яка чесна і сумна правда, яке звинувачення і насторога в цій відвертості: "Мені стало моторошно від думки – маленька школа оця – це теж одна з криниць, що мають бути невмирущими... "Так сказати може лише глибоко чесна людина, і я гордий, що це – Ви.

...Як це у Вас прекрасно – дитинство рідної мови... і як це страшно (читаю те, що написано і вилито болем між рядками) – тисячі, тисячі людей без цього дитинства. Ніби вони винні в чомусь, діти..." [14, А.33-34].

В.О.Сухомлинський завжди відстоював свою думку, мав власні погляди і переконання. Педагог у своїх статтях не переставав застерігати проти духовного виродження, він

постійно шукав шляхи, щоб вберегти молоде покоління від морального спустошення і духовної порожнечі.

Роками Сухомлинський шукав відповіді на складні питання: як слово входить у свідомість дитини, як дитина вчиться мислити за допомогою слова, як пробудити в учня чутливість до слова, як взаємозв'язані між собою культура слова вчителя й емоційна культура учня? На ці та інші питання В.О.Сухомлинський дає відповідь у своїй маловідомій статті "Слово і мислення".

Аналізуючи і вивчаючи мовлення дітей на уроках, педагог-мислитель усе більше переконувався, що між розумовим розвитком і розвитком мовлення дітей у навчанні спостерігається дуже великий розрив: відповіді дітей сірі, безбарвні, одноманітні, – для пояснення вони не можуть знайти потрібного слова. Тому Василь Олександрович вважав, що не варто обмежуватись уроком у класі, а потрібно частіше вести дітей у природу – найважливіше джерело знань про оточуючий світ. Педагог наголошував, що саме у природі криється "вічне джерело дитячого розуму". Дуже важливо, щоб перші наукові істини діти засвоювали не за підручником, який нерідко не торкається чуттєвих вражень, притупляє емоції, сковує уяву і фантазію, а з джерел природи, що сприяє розвитку мовлення дитини – становленню її як особистості.

Павлиського педагога завжди тривожила думка: чому окремі діти, ставши учнями, з великими труднощами вчать писати й читати, чому байдужі до слова вчителя? В.О.Сухомлинський робить висновок, що причиною таких труднощів є обмеженість й убогість думки в цьому віці, коли розум дитини особливо чутливий до навколишнього світу.

Невичерпне джерело збагачення й розвитку мовлення дитини великий педагог вбачав у безсмертних творах Тараса

Шевченка, Лесі Українки, Панаса Мирного, Івана Франка, Максима Рильського та інших видатних митців слова. Їхнє художнє слово допомагає дитині збагнути красу природи і поетичного слова.

Особливо важливу роль відіграють ці твори в патріотичному й естетичному вихованні школярів. Тому В.О.Сухомлинський зазначає: "Щоб до найпотаємніших куточків дитячого серця дійшла краса безсмертних Шевченківських рядків: "Сонце заходить, гори чорніють, пташечка тихне, поле німіс...", щоб ці слова пробуджували гаряче почуття любові до рідної Вітчизни, до народу рідного, до славного минулого і героїчного сучасного, треба поєднувати красу слова з красою образів навколишнього світу" [15].

Слід зазначити: великий педагог був далекий від думки, що розвиток і виховання моральних почуттів засобами слова здійснюється лише на уроках з гуманітарних предметів. Усі уроки, без винятку, вважав Василь Олександрович, необхідно підпорядковувати формуванню морально-етичних почуттів. Сам В.О.Сухомлинський на кожному уроці, з будь-якого предмета знаходив такі можливості.

Особливе ставлення в Сухомлинського було до виховання засобами слова на уроках рідної мови. Він вважав, що викладати цей предмет повинні найздібніші і найталановитіші вчителі. "Бо це не просто передача знань, – зазначав педагог, – практичних умінь, навичок. Це передусім виховання. Виховання розуму, формування строю мислі, копітке ліплення і різьблення найтонших рис духовного обличчя людини..." [10,с.1].

Вивчення рідної мови у школі завжди було в центрі уваги педагога-вченого. Насамперед тому, що він був сам учителем української мови і літератури. Основною умовою успіху у

викладанні цього предмета вчений вважав любов до слова. Василь Олександрович, крім української та російської мов, знав німецьку, французьку, болгарську, чеську, польську та словацьку мови. У мові великий педагог вбачав могутній чинник становлення всебічно розвиненої особистості.

Василь Сухомлинський вважав, що потенціал зацікавлення рідною мовою закладений у ній самій, але необхідно по-справжньому розкрити її красу, показати необхідність мови в житті кожної людини й суспільства. Зробити це може тільки вчитель, що сам глибинно любить рідне слово, закоханий у його красу і багатство. Педагог покликаний вибрати із скарбниці мови саме ті слова, які відкриватимуть шлях до дитячого серця.

Василь Олександрович не погоджувався з думкою, що мова належить до "сухих" навчальних предметів. Він вважав, що "засушують" її бездарні вчителі своїми недосконалими уроками, байдужістю до рідного слова, черствістю душі у ставленні до дітей: "Хіба може дитина закохатись у квітникарство, – відзначає Сухомлинський, – коли показати їй засушену, сплющену між сторінками книги позаторішню квітку і сказати: це квітка, це краса – люби її, кохайся в ній! А саме таким способом дехто з учителів намагається виховати інтерес до слова" [17,с.7].

За переконанням В.О.Сухомлинського, справжній учитель-словесник – той, хто володіє високою мовленнєвою культурою, пристрасно любить рідне слово і вміє виховати любов до нього у своїх учнів, а також проводить змістовні уроки, пройняті високими патріотичними почуттями. У вчителя, який вміє цікаво організувати урок, діти також виділяються допитливістю і працьовитістю.

Педагог-вчений був глибоко переконаний, що добре знає

свій предмет лише той учитель, який багато і систематично читає. Василь Олександрович дотримувався думки, що кожний учитель, ким би він не був за фахом, повинен бути насамперед словесником, бо вчить він не тільки хімії, ботаніці чи математиці, а передусім культури думки, досконалості володіння словом.

Мовлення вчителя – показник його педагогічної культури, професійної майстерності. Якщо вчитель не володіє словом, то він не може навчати любові не тільки до мови, до літератури, а й до географії, історії. Про це Василь Олександрович говорив на одному із психологічних семінарів. Зокрема, він підкреслював: "Оволодіння культурою слова – один з найважливіших показників загальної педагогічної культури вчителя. Ми мусимо докладно володіти інструментом мислі" [18,с.16].

Успішне навчання і виховання дітей неможливе без філологічної ерудиції. Нудні уроки багатьох предметників не тому, що вони повідомляють нецікаво істини, теореми, формули, а тому, що ці вчителі не володіють словом, не здатні окрилити думку, знайти образний вислів, порівняння своїм доведенням і висновкам.

У статті "Слово про слово" В.О.Сухомлинський дає таку пораду педагогам: "... якщо ви прагнете, щоб ваше виховання стало мистецтвом, відточуйте слово. Шукайте в невичерпній скарбниці нашої рідної мови перлини, які запалюють вогник у дитячих очах. Знаходьте найтонші відтінки на багатобарвній палітрі народної мудрості, говоріть дітям красиво про красу навколишнього світу"[9].

Одна з найкращих праць В.О.Сухомлинського про слово – це книга "Як виховати справжню людину". Написана вона у своєрідній художньо-публіцистичній формі, яка

притаманна багатьом творам Василя Олександровича. У цій праці вчений використовує таку давню жанрову форму як повчання. У повчаннях передається життєва мудрість, заповіді, настанови майбутнім поколінням. У книзі поміщені 59 таких етичних повчань, звернених до дітей.

Ці звернення-настанови написані яскравою емоційною мовою; кожне слово пройняте високою ідеєю і зігрите щирим почуттям. Палко і схвильовано звертається Василь Олександрович до майбутніх поколінь в одній з найгеніальніших своїх заповідей: "Люби людей. Любов до людей – це твоя моральна серцевина. Живи так, щоб твоя серцевина була здоровою, чистою і сильною. Бути справжньою людиною – це означає віддавати сили своєї душі в ім'я того, щоб люди навколо тебе були красивішими, духовно багатшими, щоб у кожній людині, з якою ти зустрічаєшся в житті, залишилось щось хороше від тебе, від твоєї душі" [19,с.188].

У книзі велика увага приділяється проблемі виховання любові, поваги до рідних, близьких, старих немічних людей. Ось деякі з повчань: "Будьте добрими дітьми своїх батьків і матерів. Твоє недобре слово – подряпина на ніжній тканині душі материнської. Дідусеві і бабусі – почесне місце в домі. Пам'ять поколінь – це жива історія народу". Кожне з повчань-звернень супроводжується методичними порадами вчителів, як донести їх зміст до свідомості учнів.

Значним новаторським внеском у проблему навчання і виховання школярів засобами рідного слова є створені педагогом-письменником казки, новели, оповідання, бувальщини, притчі, легенди, що значно збагатили сучасну дитячу літературу.

Сьогодні ми відчуваємо дефіцит людяності, добра,

милосердя. Творча спадщина В.О.Сухомлинського – це те цілюще джерело людської мудрості, добра і любові, до якого кожен педагог покликаний привести своїх вихованців, щоб причастити їх животворною водою, з його Невмирущої Криниці, бо в ній слава, сила й духовна велич нашого народу.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА:

1. Сухомлинський В.О. Народження громадянина // Вибрані твори: У 5-ти т. - К.: Рад. школа, 1977. - Т.3. - С.283-582.
2. Сухомлинський В.О. Джерело Невмирущої Криниці // Літературна Україна. - 1970. - 28 квітня.
3. Сухомлинська М.О. Він живий і сьогодні // У вінок Сухомлинському: Статті. Спогади.- Світловодськ, 1993. - С.6-8.
4. Сухомлинський В.О. Павлівська середня школа // Вибрані твори: У 5-ти т. - К.: Рад. школа, 1977. - Т.4. - С.7-393.
5. Ходосов К. Гортаючи сторінки пам'яті // Дніпро. - 1975. -№ 8. - С.124-127.
6. Сухомлинський В.О. Виховання обов'язку // Вибрані твори: У 5-ти т. - К.: Рад. школа, 1977. - Т.5. - С.472-489.
7. Коваль В.К. Слово про Олеся Гончара: нариси, статті, листи, есе, дослідження. - К.: Рад. письменник, 1988. - 647 с.
8. Сухомлинська О.В. Із записника В.О.Сухомлинського // Поч. школа. - №10. - 1993. - С.6.
9. Сухомлинський В.О. Слово про слово //Рад. Україна. - 1964. - 16 січня.
10. Сухомлинський В.О. Любов до рідного слова //ЦДАВО України, ф. 5097, оп. 1, спр.617, 35 арк.
11. Протокол психологічного семінару за 13 листопада 1968 року. Доповідь В.О.Сухомлинського "Виховання любові до рідної мови" / ПМС КН 1839/РУ 611/.
12. Сухомлинський В.О. Моральні заповіді дитинства і юності. -

К.: Рад. школа, 1966. - 232 с.

13. Сухомлинський В.О. Стежка до квітучого саду // Літературна Україна. - 1969. - 26 вересня.

14. Листи-відгуки на статтю В.О.Сухомлинського Джерело Невмирущої Криниці // ЦДАВО України, ф. 5097, оп. 1, спр.1108, 38 арк.

15. Сухомлинський В.О. Слово і мислення // Кіровоградська правда. - 1965. - 21 вересня.

16. Сухомлинський В.О. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості // Вибрані твори: У 5-ти т. - К.: Рад. школа, 1976. - Т.1. - С.55-202.

17. Сухомлинський В.О. Слово рідної мови //Укр. мова і літ. в школі. - 1989. - №1. - С.3-8.

18. Про культуру слова, знання і всебічний розвиток вихованців // ЦДАВО України, ф.5097, оп. 1, спр.928, 19 арк.

19. Сухомлинський В.О. Як виховати справжню людину // Вибрані твори: У 5-ти т. - К.: Рад. школа, 1977. - Т.2. - С.148- 40

Слово і мислення

Пригадується урок розвитку мови в однієї хорошої вчительки. Тема уроку: "Вода в природі". Вчителька розповіла про море і річку, ставок і весняну повінь. Потім діти прочитали статтю з підручника і почали переказувати її, відповідали на запитання. Все йшло немовби правильно, як вимагає методика. Але чому такі мляві, байдужі діти? Чому речення, якими вони висловлюють думку, такі одноманітні? Я вслухаюся в дитячу мову, вдивляюся в очі. Не чую й не бачу найголовнішого: живого трепету думки, хвилюючої гри почуттів.

Ось жвавий сіроокий Гриць каже: "Вода випаровується, потім утворюються хмари, дощ іде на землю..." Все це слово в слово повторює підручник... На наступному уроці вчителька запропонувала написати твір про воду в природі. Діти не знали, що писати. Вони відкривали підручник, шукали те, що могло бути відповіддю на план твору, записаний на дошці, як-так komponували... Чому ж слово не ввійшло в духовний світ дитини, не полонило її?

Ця думка не давала мені спокою вже давно. Аналізуючи і вивчаючи мову дітей, я все більше переконувався, що між розумовим вихованням і розвитком мови у шкільному навчанні створюється розрив. Слово – це жива реальність думки; в мисленні дитини слово тісно пов'язане з образом. Живий образ навколишньої дійсності, створений барвами, формами, звуками, несе у свідомість дитини глибоке емоціональне забарвлення. Разом з цим образом у свідомість дитини входить слово. І воно, живе слово рідної мови, стає знаряддям, засобом мислення тільки при тій умові, коли вчитель бережливо поєднує звуки слова з безпосереднім сприйманням образів навколишньої дійсності.

Розвивати мову дитини – це значить вводити в її свідомість багатство відтінків, барв, звуків, живих образів, і якраз у цьому багатстві полягає те емоціональне забарвлення, яке робить слово духовним надбанням особистості. Які широкі можливості відкривались перед учителем для розкриття мовних багатств хоча б і на тому ж уроці про воду в природі! Тут і дзюрчання перших весняних струмочків і дзвінкі краплини літнього дощу, і плескіт хвиль, і барвиста райдуга, і легенька хмаринка в небесній блакиті, і сивий осінній туман. Слово заграло б, затрепетало у дитячій думці, якби розвиток мови ґрунтувався на живих спостереженнях, якби кожне нове слово входило у свідомість не тільки як певна комбінація звуків, а як багатогранний емоціональний комплекс. З учителькою, про яку я розповідаю, у нас була довга розмова, до якої ми поверталися знову і знову. Вона в наступному році мала працювати з першокласниками. До початку цієї роботи залишався майже рік. Ми прийшли до висновку, що треба вже зараз, задовго до початку шкільного навчання, почати роботу з розвитку мови саме так, як вона уявлялась нам після аналізу власних помилок і недоліків. Не можна відривати розвиток мови від навколишньої дійсності. Єдність образу і слова – найголовніше джерело розвитку мови і мислення. Відкриваючи перед дитиною книгу-буквар, читанку, задачник, – не можна закривати перед її очима і думкою живу книгу природи. Адже саме в цьому й полягає розрив між розумовим вихованням і розвитком мови. Після того як дитина переступила поріг школи, живі образи навколишньої дійсності, на жаль, часто перестають бути важливим джерелом того мовного багатства, без якого не можна уявити собі повноцінного розумового виховання.

В сонячний вересневий день до школи прийшли шестирічні діти – майбутні учні. Ми зустріли їх біля одного з шкільних куточків краси – там, де доцвітають айстри і починають квітнути хризантеми. Потім пішли з дітьми на луг. Це був перший наш похід до живого джерела рідної мови. Ми присвятили його словам: **луг, тополя, ставок, верба, осінь** (до речі, дехто з дітей не міг відрізнити тополю від верби, айстру від хризантеми).

Ось перед вами, діти, луг. Ще зеленіє трава, але подивіться уважно і ви побачите золотаві смужечки – це осінь забарвлює наш луг першою ніжною позолотою. Подивіться на тополю – яка вона струнка, як тихо, непорушно застигли віти, – ніби вдивляється тополя в далечінь степів. А верба схилилась над ставком, – бачите, один за одним падають у воду жовті, багрянні листочки? Верба наче задивилась на себе – та й сумує, бо скоро настануть похмурі дощові дні, замерзне ставок, засипле віхола

оголені віти...

Дорогий мій колего, не забувай, що мова – це не тільки мисль, а й краса. Донести до свідомості дитини слово рідної мови можна лише тоді, коли ти розкрив перед дітьми його пахощі, відтінки, гру барв. Саме в красі слова й криється животворний корінь його емоціонального забарвлення. Донести цю красу можна тільки серед природи, коли дитина, вслухаючись у звучання рідного слова, бачить те, що це слово передає і узагальнює. Тож не закривай ніколи перед дитиною живих сторінок книги природи. Не думай, що показувати дитині треба тільки образи тих предметів, з якими вона незнайома, не бачила їх. Одна вчителька дуже докладно пояснила дітям, що таке вулкан, показала зображення вулкана на малюнку. А коли я запитав у дітей: "А що таке ранкова зірниця?" – то виявилось, що ніхто не знає.

Не думай, що діти, чуючи часто слова **поле, нива, озимина, узлісся, напровесні**, вже знають ці слова і що слова ці вже стали надбанням їхнього духовного життя. Те, що зустрічається на кожному кроці, часто стає настільки звичним, що не хвилює серця й не пробуджує ніяких думок. Веди дітей у природу, розкривай перед ними емаціональне багатство слів **поле, нива, озимина, узлісся, напровесні**. Чим глибше ти розкриєш відтінки звичайнісіньких слів, тим гострішою буде чутливість дитини до смислу, точності, виразності, ясності слова.

Наші подорожі до джерела рідного слова з шестирічними дітьми тривали цілий рік. Ми бачили, як спалахують вогники радості в очах, коли перед дітьми постала картина рідної природи. Здавалося б, що нового може відкрити подорож до джерела слова **поле**? А саме ця подорож стала великим духовним надбанням дітей. Перед ними розкинулись широкі

лани, засіяні озиминою. У долині – синя смужечка річки, на обрії – смарагдова стрічка далекого лісу, в чистому прозорому повітрі – срібні павутинки. Мине п'ять років, і ось у творі одного з учнів, з якими ми мандрували до цього джерела рідного слова, я знайду опис того незабутнього дня, прочитаю схвильовані слова і про працю батьків, вкладену в зеленіючі ниви. Побачене в дитинстві, запам'ятовується найміцніше.

Ніколи не забудуть діти й подорожей, присвячених словам узлісся, квітка соняшника, жайворонок у весняному небі, ранкова зірниця.

Ми не тільки збагачували мову дітей, не тільки розкривали перед їхньою свідомістю емоціональне забарвлення слова. Ми вивчали одночасно і духовний світ кожної дитини, особливості сприймання й мислення. Ми дізнавалися про ступінь культурного розвитку кожної сім'ї. Нам стало ясно, чому окремі діти, ставши учнями, з великими труднощами вчать читати і писати. Причиною цих труднощів є обмеженість, убогість вражень саме в тому віці, коли розум дитини дуже чутливий до картин і явищ навколишньої дійсності, – в дошкільному віці. Ця убогість вражень веде до емоціональної обмеженості. Дитина, якої не схвилювала краса квітів, яка не задивилась на бджолу, яка кружляє над пелюстками квітки, не захопилась красою неповторного природного явища, – ця дитина може стати байдужою до того, що їй говорить, пояснює вчитель. Отже, треба більше думати про виховання почуттів уже в дошкільному віці.

Подорожі до джерел рідного слова в дошкільному віці і на перших кроках шкільного навчання не повинні бути тривалими. Не можна переобтяжувати дитячу свідомість враженнями, не можна намагатись втиснути в одну подорож якнайбільше слів, картин природи. Хвилюючі переживання втомлюють нервову

систему. Робіть подорожі до джерел рідного слова частіше, але не перетворюйте їх у звичайні уроки. Використовуйте для розвитку мови хвилини суспільно корисної праці дітей серед природи. Ось ви йдете з дітьми до лісу збирати жолуді. Це дуже сприятлива нагода для того, щоб розкрити перед ними багатство слів, які передають відтінки кольорів осіннього вбрання лісу.

Невичерпне джерело збагачення і розвитку мови дитини – безсмертні твори рідної літератури, поетичні цінності, що ввійшли назавжди в духовну скарбницю народу. Перед учителем-вихователем стоїть дуже важливе завдання: розкрити перед дітьми естетичне багатство, красу слова у творіннях великих поетів – Тараса Шевченка і Лесі Українки, Івана Франка і Михайла Коцюбинського, Панаса Мирного і Максима Рильського, Олесея Гончара і Михайла Стельмаха, Олександра Пушкіна і Миколи Гоголя, Михайла Лермонтова і Івана Тургенєва.

Поетичне слово великих митців допомагає дитині бачити, відчувати красу природи. Але й красу поетичного слова не можна збагнути тільки з книги. Щоб до найпотаємніших куточків дитячого серця дійшла краса безсмертних Шевченківських рядків: "Сонце заходить, гори чорніють, пташечка тихне, поле німіє", – щоб ці слова пробуджували гаряче почуття любові до рідної Вітчизни, до народу рідного, до славного минулого й героїчного сучасного, треба поєднувати красу слова з красою образів навколишнього світу.

Тихий літній вечір. За лісом сідає сонце, з ярів та балок, немов легка хвиля, розливається по степу вечірня прохолода. Ми з дітьми сидимо на узліссі. Останні іскорки гарячого літнього сонця спалахують на високій степовій могилі, гаснуть. Десь на стерні дзвенить цвіркун, з гнізда випурхнула

перепілка. І ось у ці хвилини, коли діти відчують красу, але не можуть сказати слова про цю красу, я читаю їм безсмертні рядки Шевченка. Поетичне слово ніби відкриває очі на красу навколишнього світу. Діти вдивляються в далекий небосхил, на їхніх очах грають, міняться барви на верховіттях дерев, а поле стає наче принишклим, настороженим. Саме в ці хвилини входить у свідомість дітей емоціональне забарвлення образів: гори чорніють, поле німіє...

Схвильована красою слова, дитина стає чутливою до всього, що відбувається навколо неї. Ось у лісовому присмерку закричав спросоння якийсь нічний птах. "Що це за пташка? На що схожий її крик? Чому вона кричить так тривожно? А що то за квітка під кущем шипшини? Дивіться, ягоди шипшини вдень червоні, а зараз, увечорі, стають такими, як небо на заході перед вітряним днем", – ось які думки пробуджує у дітей краса поетичного слова. Поетичне слово великих митців – це немов чарівна музика, на яку відгукуються чутливі струни дитячого серця, і вони бринять, творячи нову красу. Переживаючи красу поетичного слова, дитина хоче сказати красиво про те, що вона бачить поруч себе.

Це бажання є великим стимулом дитячої творчості. Нічим іншим не пробудиш його, тільки красою, силою, виразністю поезії, розкритими в єдності слова та образу. Я не раз чув бідкання вчителів: ходив з дітьми у квітучий сад, діти бачили красу, а коли запропонував їм – напишіть про те, що ви бачили, -- нічого не написали. І пояснював їм усе, і показував... Дорогий друже-вчителю. Виховання в тому й полягає, що треба перекласти в дитячі серця, в їх свідомість багатства, створені людством. Щоб дитині захотілося творити словом, треба, образно кажучи, доторкнутися до поетичної струнки в її душі. Доторкнутись же можна тільки красою поетичного

слова. Тож читайте дітям кращі рядки великих митців – читайте там, де дитина відчула б ту красу, про яку написав свій твір митець.

Одним з найважливіших засобів розвитку мови є творчість. Слово входить у духовний світ дитини тоді, коли вона творить словом – малює картину природи, розповідає про те, що бачить, думає, переживає. Досвідчений педагог спонукає дітей до творчості словом уже в дошкільному віці, а в першому класі творчість посідає важливе місце в духовному житті дитини, приносить їй радість і насолоду. Творчість дитини починається із малювання картини природи – після того, як дитяча душа сприйняла, відчула емоціональне забарвлення слова. Перші картини природи, які стають об'єктом творчості, мають бути яскравими, хвилюючими, але не на стільки широкими, щоб дитині треба було аналізувати складні явища, причинно-наслідкові зв'язки. Ось, наприклад. Маленька картина природи, яку можна взяти для дитячої творчості в першому класі в перший місяць занять: сонечко сховалося за хмари. Діти у плодовому саду, перед ними – доспівають пізні яблука, освітленні теплим вересневим сонцем. Сонечко сховалося за хмару – і сад став іншим. Змінилося забарвлення листя і яблук, між вітами – густіші тіні. Сад ніби став похмурим, дерева немов зажурені: немає сонечка. Все це діти тонко сприймають, відчувають. Картина природи хвилює дітей, наче проситься в слово. Вони складають невеликий твір-мініатюру: "Запахні яблука гріються в теплих сонячних промінях. Сонечко голубить землю, сад, виноградник. Раптом воно заховалося за хмару. Стривожився сад, затремтіло листя на деревах. Хочеться яблукам, щоб знову засяяло сонечко".

Це найхарактерніша ознака дитячої творчості: як і в казці, у творі дитини рослини і тварини, гори і річки, струмки і

снігові замети, райдуга і хмарина – все це ніби оживає, стає живими істотами, радіє і печалиться, розмовляє і співає. Хочеться порадити вчителям: розвивайте цю надзвичайну цінну рису творчості, плекайте поетичний вогник слова. Хай наділяє дитина рисами живої істоти і ляльку, яку вона вкладає на ніч поруч себе в ліжко, і горобину за вікном, і мерехтливу зірочку. У творчості дітей молодшого віку хай яскраво виступає елемент казки, драматизація – це близький і зрозумілий дитині світ. Вона живе в казці, в грі своїм багатогранним життям. Ось твір, складений учнями третього класу про райдугу: "Жарко стало Сонечкові. Захотілося напитися води холодної з річки. Послало Сонечко золотого Зайчика по воду, дало йому срібне відерце. А Зайчик каже: Як же я піду до річки? Зроби мені, Сонечко, міст. Перекинуло Сонечко через хмару золотий міст. Побіг Зайчик до річки, набрав води у срібне відерце, поніс Сонечкові... Гуде міст, дзвенить золота дуга, переливаються барви, обливає дощик золоту бруківку..."

Я звертаюсь до вихователя дитячого садка, і до вчителя початкових класів, і до словесника-викладача мови в старших і середніх класах: плекайте творчість дітей. Без художнього, поетичного образу немислима дитяча творчість. У серці кожної дитини є чутлива ніжна поетична струнка. Треба вміло і дбайливо доторкнутися до неї, – а доторкнетесь ви до поетичної струнки тільки тоді, коли дитина затамує подих, вслухаючись у дивне звучання слова, вдивляючись у красу навколо себе. Тільки при цій умові поезія навколишнього світу викличе резонанс: зазвучить поетична струнка в дитячій душі, захочеться дитині створити свій образ.

Поетична творчість дитини – це така ж неодмінна передумова її багатого, повноцінного духовного життя, як

свіже повітря – передумова здоров'я. У слова поезія, поетична творчість я вкладаю широкий смисл: це не тільки вірш і не обов'язкого вірш; це глибоко особиста естетична оцінка дитиною картини, явища природи, людського почуття.

Поетична творчість відкриває перед дітьми музику слова – ритм, риму. Дитині хочеться скласти вірш. Не поспішайте пояснювати теорію віршування, не домагайтесь, щоб вона скоріше навчилася заримувати перші-ліпші слова. Хай складає дитина вірш без рими, хай поступово розкривається перед нею чарівна музика слова. Перші вірші діти складають у четвертому-п'ятому класах.

Далеко не кожен стане літератором, але поета треба виховувати в кожній людині. Бо поетичне світосприймання, поетична творчість – це ознака високої культури мислі і почуттів. Бо висока культура мови -- це і є та людяність, яку нам треба виховувати в людині. Це і є один з елементів духовного багатства людини майбутнього.

"Кіровоградська правда".-1965.- 21 вересня

*Джерело
Невмирущої
Криниці*

Вельмишановний друже. Я отримав листа Вашого, сповненого тривоги за знання школярами нашої рідної української мови. Ви пишете, що три роки роботи в сільській школі завдали Вам чимало прикрощів: у письмових роботах діти допускають грубі помилки; твір восьмикласника про осінній день вражає вбогістю думки й словника... Що робити? Часу на вивчення граматики й літератури обмаль... Ось що, на Вашу думку, головне.

Хвилювання й турботи Ваші близькі й зрозумілі. Ранньої осені минулого року мені довелося побувати в одному старовинному селі на Дніпрі. Було це в середині вересня, коли на нашій Наддніпрянщині весь світ пахне яблуками і нагрітим на сонці пшеничним зерном; росяними ранками ще блищать на сонці сині кавуни й червоні помідори, але вже відлетіли ластівки й замовк жайворонки, і тільки цвіркун, боязко обізвавшись до неяскової вечірньої зорі, що ніжно мерехтить на сивому, мов попіл небі, не хоче прощатися з літом. Я зустрівся з давнім другом своїм, дідом Варфоломієм, рибалкою, мисливцем і поетом. За все життя своє він не вбив жодного зайця, і тепер на схилі літ мого друга, я зрозумів, чому дід Варфоломій зацікавлений був, щоб про нього йшла слава по всіх околицях як про мисливця: він знав, що в заповідній володіння його не поткнеться ніхто ні з мисливців, ні з рибалок, а отже, дихатимуть вільно в його окрузі й зайці, й коропи, й лисці, й курішки...

Дід повів мене до Невмирущої Криниці. Це була маленька криничка під старим явором у гаю, що дивом якимсь залишився недоторканим: на привіллї росли і дуби, і верби, й кущі калини. Це Варфоломій назвав криницю Невмирущою. Понад шістьдесят літ береже дід чисте джерельце. Щовесни виливає з криниці воду, дбайливо й обережно вибирає мул ("щоб

корінну породу не зруйнувати – бо загине криниця...").

Ми прийшли до криниці рано-вранці. З дупла явориною дід взяв чистий вербовий корець, і ми напились води. Мені хотілось сказати про воду: пахуча. А дід Варфоломій сказав: "До нашого села влітку приїздить багато людей на відпочинок. З Москви, Ленінграда, Мурманська. Дехто п'є з моєї криниці. Бо вода ця незвичайна: в ній справжня сила землі й сонця. Вип'єш – і немовби міцніше стоїш і йдеш твердіше. Одно мене турбує: хто берегтиме Невмирущу Криницю? Маленьке джерельце живить її, таке воно ніжне та крихке, немов краплина роси, що до колоска притулилась... Забудеш про нього, не згадаєш рік, два – замулиться Невмируща Криниця, загине..."

Приглядаюся до підлітків і юнацтва, думаю: хто з них готовий прийняти від мене цю краплину? Серце болить: не знайшов ще жодної душі неспокійної, якій би боліла доля джерельця цього ніжного й могутнього..."

Повертаючись до дідової хати, ми зайшли на подвір'я маленької початкової школи. Дід Варфоломій сказав пошепки: "Я вчився в оцій же хатині. Немов уві сні оце все: такий же сонячний ранок, таким же білявеньким хлопчиськом сидів я біля відкритого вікна, як он той хлопчик... І липа оця старенька була такою ж старою..." Він шепотів, щоб не заважати вчительці, бо сиділи ми під столітньою липою перед відкритим вікном, чули все, що мовила вчителька, чули дитячі голоси. Мені стало ніяково: немовби гості непрохані прийшли та й сіли за стіл... однак якась дивна сила вабила саме до цього таємничого столу, спонукала затамувати подих і вслухатися в кожне слово...

"Діти, придумайте речення, щоб у ньому було дієслово..." – говорила вчителька (чому придумайте, а не

складіть? – як мені хотілося в ту мить, щоб дід Варфоломій не звернув уваги на недоречності, мимовільними свідками яких ми стали).

У класі запала тиша, а потім почулись дитячі голоси:

"Учень іде до школи..."

"Учень читає книгу..."

"Діти пішли в кіно..."

"Колгоспник іде на роботу..."

"Трактор оре поле..."

"Пароплав пливе швидко..."

"Кролик їсть сіно..."

"Сторож ходить біля крамниці..."

Після кожного речення чулося схвальне: так, правильно...

Чим уважніше я вслухався в те, що мовилося в класі, тим сильніше стискав біль моє серце. Пригадалися слова діда Варфоломія про тонке, ніжне, крихке, мов краплина роси, джерельце, яке так легко замулити. Мені стало моторошно від думки: малесенька школа оця – це теж одна з криниць, що мають бути невмирущими; десь у глибині землі б'ється безсиле джерельце, та воно вже замулене, висихає криниця, що ж далі буде? Бо в реченнях отих, що "придумували" учні, чулась така байдужість, така мертва нудота, що мені подумалось: хіба ж це жива мова? Хіба ж це власна думка школяриків – жвавих, рухливих, пустотливих дітей? У реченнях, "придуманих" дітьми, мовилось про учня, колгоспника, кролика, сторожа... про трактор і пароплав..., але все це були не образи живого, багатобарвного світу, який ось зараз, за вікном, – тільки виглянь на зелену галявинку шкільного подвір'я, – квітує, грає, співає, міниться безмежним багатством відтінків веселки... – все це стало мертвими тінями; учень – така ж тінь, як і трактор; сторож – така ж тінь, як і кролик. Якби помилково дитина

сказала: **учень пливе, а пароплав іде..., колгоспник їсть, а кролик їде** – ніхто б і не помітив.

Моторошно стало від того, що на очах моїх живий струмок слова перетворюється в крижинку. Стало соромно перед дідом Варфоломієм; душу пекло таке почуття, немовби я мию руки в його Невмирущій Криниці, а він з докором дивиться на моє святотатство. Я боязко глянув на діда й дихнув з полегшенням: він поринув у свої думки й, мабуть, не прислухався до того, що мовиться в класі. Мене вразила іскринка допитливості в дідових очах. Що він помітив цікавого?

"Оса... – прошепотів дідусь, – дивіться, як вона б'ється в скло... Чому ж це вона б'ється? Чому не лізе в своє гніздечко – воно ж поруч, під вікном, бачите – дірочка?"

І від того, що оса дзижчить, плаче, побивається, що в глибокому небі тихо курличе пташиний ключ, відлітаючи в теплий край, що десь за селом по битій дорозі проїхав віз, а над далекою степовою могилою тремтить марево, – від усього цього серце ще більше стиснув біль. Це був біль за дітей і за тоненьку ниточку замуленого джерельця. Хотілося зайти до класу, глянути в очі вчительці, взяти її за руку, а вона хай кличе за собою дітей, – і піти на цю зелену галявинку, під гіллясту віковічну липу, до пташиного курликання, до пружного дзеленчання коліс по битій дорозі, до зойку нещасної осі, до тремтячого марева...

Друже мій, я пригадав у ті хвилини Вашого листа. Замість одного такого уроку провести десять – чи що зміниться? Тіні залишаться тінями, крижинка – крижинкою. Замислилось, друже мій, над тим, що почуто було на уроці в маленькій початковій школі тихої осінньої днини. Замислилось і схвилюємось, замислилось і розгніваємось, бо без хвилювання й гніву думка про ці болючі речі нашого шкільного життя не

стане тим плугом, за чепіги якого треба братися нам і братися твердо, щоб зорати ниву, бодай першу борозну прокласти.

Над чим замислитись і на що розгніватись?

Слово в наших школах на багатьох уроках мови стало сірим і безбарвним – ось де лихо. Забуваємо ми, дорогий друже, що мовлення живе й розвивається століттями не тільки тому, що в однієї людини виникла потреба передавати свою думку іншій людині. Слово про колосок людина створила й мовить його не тільки тому, що в колоску тому – хліб насущний; слово це спалахнуло іскринкою в свідомості нашій і заграло на наших устах мелодією живої мови ще й тому, що людина пережила подив і перед колоском, і перед красою й величчю буття свого, і перед несхитною силою рук своїх і мудрістю думки своєї. Подив, здивування – це перший вогник, який запалив смолоскип думки, і воно, слово, горить-палахкотить у нашій мові, до нього, як до незгасної зірки, звернені очі і думка мислителя й художника.

Йдеться про поетичну грань слова. Наша з Вами місія, дорогий друже, – пробудити, утвердити, виховати любов до слова. Привести свого вихованця до тієї вершини духовного розвитку, з якої перед ним відкривається краса й велич усього створеного рідним народом на багатовіковому шляху, де кожне попереднє покоління передавало наступному значно більше ніж воно взяло від батьків і дідів своїх, коли було молодим.

Століттями мова народу була тією повноводною рікою, яку ми називаємо поезією. Поетична грань жила в слові, і слово було немислиме без неї, як немислима ріка без води, повноводність – без глибини. Наші діди й прадіди були поетами; слухаючи довгих осінніх і зимових вечорів їхню казку про Солом'яного Бичка і Бабу Ягу - Костяну Нogu, Івасика-Телесика й Трьох Братів, ми були на уроці, якому ціни немає і

який можна без перебільшення назвати творенням мови, свідомості, духу народного в новому поколінні. Словом своїм діди й прадіди наші передавали нам свої заповіді, свою любов до рідного краю і, найперше, – любов до рідної мови. У звучанні рідного слова ми осягали не тільки його смисл.

Я пригадую казку бабусі моєї Марії про Солом'яного бичка. Немовби чую й досі, немовби ось тільки-що прозвучали слова **темний ліс і чисте поле, чорна хмара і бита дорога, ясний обрій і сива далечінь**. Вони не просто зрозумілі мені, ці слова. Вони дорогі мені. Казка відкрила в слові поетичну грань – і ця грань сяятиме мені до останнього мого подиху. Серце моє співає, коли я чую слова **обрій, далечінь, хмаринка**, бо слова ці ввійшли в мою свідомість разом із почуттям подиву до краси того, що пережили мої далекі предки, коли немовби від доторкання кресала до чарівного кременя народилась іскринка нової мислі.

Замислимося, друже мій, над тим, як же закарбувати в пам'яті дитини навіть день той, коли вона почула слово рідної мови, пережила радісний подив, відчула прискорене биття серця? Як досягти того, щоб з уст школярика чулось не вимучене й безбарвне "Учень іде до школи", а яскраве, животрепетне, барвисте слово про той гомінкий, барвистий ранок, про звучання тисячострунної арфи землі й неба, коли ми з дідом Варфоломієм сиділи під липою? Щоб дитина сказала: "Оса б'ється в шибку... ну, чому ж це вона б'ється?", "Сонечко грає в краплинках роси...", "Заснув у лузі вітер", "Ми сидимо в класі, а перед вікном столітня липа..."

...Розкажи, як за горою

Сонечко сідає,

Як у Дніпра веселочка

Воду позичає.

*Як широка сокорина
Віти розпустила...
А над самою водою
Верба похилилась.*

Ці слова назавжди ввійшли в мою душу. Почуті з уст матері, вони відкрили мені щось казково-незбагненне і разом з тим дивовижне, до болю ясне, зрозуміле. Я відчув, – і це відчуття збереглося на все життя, що в поетичному слові криється якесь диво, воно зачаровує й відкриває красу світу; відчуваючи себе поруч з цим дивом, хочеться бути красивим і душевно чистим. Зараз, коли моє сонце перекинуло через полудень, я намагаюсь спокійно розмислити: в чому ж сила цього дива, чим воно зачаровує й облагороджує? Захоплюватись, милуватись красою, поетичним звучанням слова – для мене завжди було все одно, що стояти перед жінкою

дивовижної вроди: вона – як сонце, що осяює кожну твою рисочку; ти бачиш сам себе, і тобі хочеться бути красивим, твою душу палить пекучий сором навіть від думки про те, що в тобі щось недостойне людині.

Коли я читаю або чую слово **Вітчизна**, в душі моїй звучить голос матері, що читає мені оті чудові рядки нашого Тараса Шевченка про сонечко, веселку, сокорину. Мені пригадується навіть та тиха передвечірня година, коли я сидів на руках материнських. Пам'ятається навіть як на квітці рожі, що полум'яніла під вікном, трепетав великий барвистий метелик, шелестіло листя на тополі, на зеленій галявинці під тополею стояв півень з червоним гребінцем, а в блакитному небі пливла біла хмаринка. Заходило сонце, від ставка пливла хвиля прохолоди. Мати заспівала пісню "Ой, піду я лугом, лугом-долиною..." Така прекрасна була та пісня, що, здавалось, і листочки на тополі перестали шелестіти, прислухаючись до материнського співу. Та хвилинка теж запам'яталась на все життя. Пам'ятаю все: і червоне, немов жар у печі, небо на заході, і навіть пахощі квітів. Здається, все це було хвилину тому: заплющиш очі й відчуваєш дихання материнське... Мабуть з цієї чудової хвилини починається моє життя в казковому світі слова.

Друже мій, я твердо переконаний, що своє, глибоко індивідуальне життя оце, в світі слова, мусить бути в кожній дитині і чим багатше воно, тим щасливіші дні й роки, які проходимо ми нивою радощів і суму, щастя й горя. Я вважаю дуже тонким виховним завданням те, щоб у духовному житті кожного мого вихованця були дні, години – а найчастіше це бувають хвилини, – коли, образно кажучи, час немовби зупиняється, картини, образи навколишнього світу назавжди вкарбовуються в свідомість, на ниві життєвій залишається

назавжди вічний вогник.

Ви пишете: школярі Ваші байдужі до слова; Ви читаете їм прекрасні рядки *Intermezzo*, де кожне слово – неповторна мелодія багатоголосої арфи життя, краси, думки, почуття, а вони позіхають від нудьги, бавляться паперовими іграшками, малюють чортиків на папері. Вас дивує: чому це так? Поцікавтесь, що запам'яталося кожному з ваших вихованців від ранніх днів дитинства? Чи закарбувалась в юній душі єдина, неповторна мить, коли час немовби зупинився; чи постає у згадках то струнка тополя над шляхом, то зелений луг з жовтими вогниками-квітками кульбаби, то журавлиний ключ у небесній блакиті, то ніжні пелюстки вишневого цвіту? Чи чує Ваш вихованець, заплющивши очі, далеку пісню, що доноситься з луку, пісню про женців і козаків, пісню про жито половіючи, пісню про вітер у широкому полі? Чи відчуває яблунові пахощі осені й проліскові пахощі весни?

У тому ніжному й чутливому віці, коли перед дитиною відкривається не тільки краса світу, а і перша думка про радість буття, перше уявлення про щастя бачити сонце й небесну блакить. Я веду своїх маленьких вихованців у поле, на берег ставка, в сад – веду дивуватись, веду закарбовувати в дитячій пам'яті образ, картину, що втілюють у собі поетичне звучання слова. Це наші подорожі за рідним словом.

На околиці села, недалеко від крайньої хати стоїть тополя. Скільки пам'ятаю, стоїть вона, як вартовий, тихо шелестить листям. З хати виходить жінка. Ми з дітьми йдемо до неї, запитуємо:

"Хто посадив цю тополю? Чи давно вона росте тут?"

Жінка відповідає:

"Не знаю. Вона завжди така. Скільки пам'ятаю – стоїть тополя край дороги".

З хати виходить дід – старий-престарий, сивий, мов крило голубине, – це не батько жінчин, а дідусь. Запитуємо:

"Дідусю, хто посадив цю тополю? Чи давно вона росте тут?"

Дідусь відповідає, усміхаючись:

"Не знаю. Вона завжди тут росла. Скільки пам'ятаю -- стоїть тополя край дороги. Ще як маленьким я був, запитував у свого дідуса Прокопа, як оце ви в мене запитуєте, хто посадив тополю, чи давно вона росте. І дідусь мій так відповідав: не знаю, каже, вона завжди тут росте".

"Діти мої, може, це не тополя, а казка прийшла до нас на околицю села, прийшла колись у стародавні часи на світанку та й стоїть вічно? Може, ця тополя вічна? Мабуть, так воно й є".

– Радісно схвильований, я бачу, як палають у дитячих очах вогники – сині, блакитні, зелені, рожеві, багрові – всіма барвами веселки спалахує думка; ця мить назавжди закарбовується в дитячій пам'яті; не тільки розумом, а й серцем осягається поетична грань слова **вічний**, поетична душа отих пісенних край дороги, **віти тополіні**.

Дорогий мій друже, це я привів маленьких дітей на стежку рідної мови. В моїй програмі виховання – сто таких подорожей на цю заповітну стежку. Сто картин, сто квіток, сто навіки закарбованих у серці і в пам'яті хвилин – це дуже складний, тонкий труд, дякуючи якому народжується любов до рідної української мови. Цим трудом закладаються підвалини того, що я назвав би **дитинством рідної мови**. Так, щоб надихнути розум і душу людини, яку ми творимо, незгасним і невмирущим, несхитним і ніжним почуттям поваги й любові до рідного слова, – **створи дитинство рідної мови**. Воно в оцих ста подорожах, у тисячі найяскравіших слів і пісенних казкових картинах, поетичне звучання яких можна відкрити

тільки там, де слово не просто щось означає, а дивує, вражає, примушує і вдивлятися, і вслухатися.

Відкриваючи перед дитиною поетичну грань слова, я домагаюсь того, що слово, образно кажучи, стає очима, які бачать красу. Дитинство рідної мови – ой, яка це складна і відповідальна річ, друже. В цьому дитинстві найголовнішим є те, щоб малюк був радісно зворушений, захоплений, зачарований поетичними гранями слова. Щоб переживання, які вирують в юній душі, були схожі на переживання подорожнього; в безводній пустелі багато разів пробував він пробитися до схованого під сухим піском джерельця, і, нарешті, пробився, джерельце загомоніло. Я ніколи не забуду радісного піднесення й подиву моїх малюків, коли весною ми ходили до річки, щоб побачити слово скресати. Річка наша маленька скресала, між крижинами вирували й пінилися водограї, слово жило тут, поруч з нами, воно входило в їхню душу, пізнавалось як краса світу й краса власної мислі, збуджувало почуття гордощів за наш український народ, що силою духу свого, уяви, фантазії створив такі прекрасні слова.

У ті хвилини, коли краса слова, його поетична грань допомагає мені закарбовувати навіки незабутні хвилини дитинства рідної мови, в душах моїх вихованців твориться те, в ім'я чого я взагалі переступаю щодня поріг школи, в ім'я чого веду дітей нелегкою стежинкою радощів – здобування, відкриття, осягнення краси. Твориться ось що: від кожного дитячого серця снуються тисячі ниток до того великого й вічного, ім'я якому – народ, його віковична мова, культура, казка, поезія, література, школа, сім'я, слава поколінь, що спочивають на цвинтарях, і майбуття тих, що народяться. Через посередництво слова дитина стає сином народу – ось у чому наша висока місія вихователя, дорогий друже, ось чому

дитинство рідної мови я назвав річчю відповідальною. За маленькою шкільною партою твориться народ – пам'ятаймо це, дорогі мої друзі, словесники. Малюки з синіми, блакитними, зеленими, рожевими, багровими спалахами мислі в очах – а ці спалахи викресати можемо тільки ми, вчителі, наставники думки, волі, духу людини – це найніжніші, найтонші віти віковичного дерева, ім'я якому – народ. Не забуваймо: віти тягнуться до сонця для того, щоб міцнішим ставав стовбур і глибше в землю йшло коріння.

Творімо ж дитинство рідної мови, друже. Хай ще в ту пору, коли дитина спинається на ноги, вона полюбить на все життя рідне слово, закохається в нього, відчує його неповторні відтінки й пахощі. Дорожить людина тим, у чому вона залишила часточку свого життя, крихітку серця свого, крапельку крові. Слово – ще раз повторюю – це очі, що бачать красу; тільки пізнавши слово, тільки тоді, коли слово ввійшло в душу й стало її багатством, дитина здатна **дорожити** ним.

Будьмо ж, юний мій друже, майстрами-чарівниками, які вміють провести нитку міцну, нерозривну – від кожного серця до великого й вічного, що стоїть у фоліантах словників на бібліотечних полицях, у тисячах сторінок невмирущих творінь наших поетів, де кожен рядок – вигорьований невсипущою працею – самоцвіт. Наша місія в тому, щоб усі ці багатства ожили – заграла сяйвом дивних барв, заспівали жайворонковою піснею, затремтіли краплиною роси на калиновій ягоді. Щоб усе це стало духовним надбанням кожного серця. Щоб кожен наш вихованець умів знаходити й знаходив своє слово.

Тут ми підходимо, друже, до найтоншого й найтруднішого, що є, на мою думку (принаймні мусить бути!), в школі. Це – життя слова. Слово мусить жити – ось у чому штука! Жити в

творчості дитячій, у стосунках між дітьми, підлітками, юнацтвом. Слово мусить бути найчутливішою струною душі. Щоб словом вихованець прагнув виразити себе, передати в сердечній розмові з другом, з коханою, з батьком-матір'ю свої найпотаємніші думки й почуття – ось у чому наша місія, друже. Щоб уже в отрочтві переживав муки слова. Справді, життя слова – нелегка річ: надзвичайно важко знайти в нашій багатющій скарбниці саме той самоцвіт, до якого, єдиного з тисяч інших, мусить доторкнутись промінь думки, щоб самоцвіт заграв...

Життя слова – це, за моїм глибоким переконанням сама суть культури шкільного життя. Коли я хочу зробити перший, бодай загальний висновок про те, чим живуть вихованці школи, я вслухаюсь у їхні слова, вдумуюсь у те, про що й як вони мовлять...

Урок життя слова – мабуть, так можна назвати те, про що зараз розповім Вам, друже.

Я веду своїх малюків у поле. Мов жаринка під сивим попільцем, згасає вересень. Тихий сонячний ранок. Ген, високо в блакитному небі летить ключ перелітніх птахів. У полі така тиша, що нам чутно, як курличуть птахи, – влітку за гомоном багатоголосого життя на нивах ми не почули б цієї дивної музики, а зараз чуємо. Від пташиного курликання в полі просторно й сумно...

Кажу дітям:

"Подивімося в небо... Влітку воно було гаряче, палахкотіло іскринками синього вогню... А зараз яке небо? Ми мовитимемо слово про осіннє небо. Думаймо, вибираймо в нашій мові саме ті слова, які шукає думка. Шукайте, діти, думкою своєю слово".

Діти замовкли. Дивляться в небо, думають. Через хвилину чую слова, знайдені дитячою думкою:

"Небо синє, немов втомлена вода в ставку".

"Чому ж вона втомлена?" – питаю.

"Тому, що влітку вода грала-вигравала хвилями, до осені втомилася й стоїть у ставку синя-синя, втомлена..."

Знову мовчать діти, думкою шукають слово.

"Небо вмилося дощем..."

"Небо чисте, не видно жодної пір'їнки..."

"Небо блакитне, немов у казці про Івасика-Телесика... Ось-ось прилетять гуси..."

"Небо осіннє. Влітку небо літнє, а восени – осіннє..."

Знову мовчать діти. Осторонь стоїть маленька синьоока Валя. Вона мовчить.

"А ти чому мовчиш, Валю?"

"Я хочу сказати своє слово."

"Яке ж ти знайшла слово про небо?"

"Небо ласкаве..." – тихо сказала Валя й усміхнулася.

Знову тиша. А потім кожному захотілося сказати ще й ще раз своє слово.

"Небо спокійне. Коли грози гриміли, тоді воно було ой яке неспокійне!"

"Небо сумне. Бо вже з далеких північних країв пливуть чорні хмари, скоро закриють блакить".

"Небо задумливе. Воно пригадує, як співав жайворонок, і орел клекотів, і думає: де вони поділись?"

"Небо пригорнулося до землі... Влітку воно було немовби вище, бо там ластівки літали. А тепер ластівок немає, і небо прислухається: чи не в куцах поховались вони?"

"Небо гріється - вигрівається на сонечку. Бо скоро сонце закриють хмари: – ой як холодно тоді стане небові..."

Життя слова – ось та найтонша й найміцніша ниточка, яку треба нам, друже, проснувати від кожного серця до великого

й вічного – рідної мови. Дайте мені на рік дітей-семиліток, байдужих до слова, до краси в навколишньому світі й у самих собі – і вони повернуться до Вас з вогниками думки, глибоко особистими, неповторними – синіми, блакитними, зеленими, рожевими, багровими, з негасимим почуттям любові до великого й вічного – рідної мови. Найголовніше, друже мій, – пробитись до животворного джерельця, пробудити думку, – все це можна зробити тільки словом. Древні говорили, що мисль приходить у наш розум через ворота почуттів, але все ж першоджерелом є думка, перша іскра краси, що запалює багаття почуттів, – думка. Життя слова – це царство думки. Найщасливішими хвилинами своєї праці я вважаю ті наснажені думкою й творчістю хвилини, коли слово й мисль зливаються в дитячій душі в бурхливий потік. У такі хвилини думка проситься в слово, мисль дитяча шукає й знаходить яскраві, барвисті, запашні слова, народжується поетичний образ, творення якого викликає в дітей гордість. Ось одна з цих хвилин.

Пізня осінь. Вечоріє. Сонце доторкається до чорного небосхилу. Гори й долини огортає вечірня мла. Мов ріка, з ярів і балок тече темрява, заливає хвилями поле. В степу тихо. Ми з п'ятикласниками прийшли в поле, щоб попрощатися сьогодні з сонцем. Зачаровані красою нашої рідної природи, ми стоїмо на високій степовій могилі, перед нами розкинулись села, на виднокрузі – далекий ліс. Народжується слово про те, що хвилює, зачаровує нас. Ми складаємо думку про осінній вечір в полі:

Сонце – клубок вогняний –

До землі доторкнулось.

Мабуть, вогонь той – холодний,

Бо не пахне землею гарячою в полі.

Не мліють від подиху теплого трави.
Не радіє земля прохолоді вечірній.
Мить промайне –
І клубок вогняний за обрієм згасне.
Невеличке багаття лишилось,
Мисливцями розпалене в полі.
Мисливці розійшлись, а вогнище жевріє, тліє...
Блиснула іскра остання,
Згасло вогнище в полі.
Що ж воно сталося в світі таке,
Що замовкли поля, і долини, й могили високі замовкли?
Все довкола мовчить, прислухається чуйно:
Іскра остання на обрії згасла,
Сталося диво велике.
Що ж буде далі?
Ніч народилася –
Он, яке диво сталося в світі.
Хлюпають хвилі вечірньої мли,
Звідки вони припливли безгомінно.
Ось воно, ще одне диво:
В глибоких ярах і долинах
Довго стояли холодні озера темряви,
Ждали, аж поки за обрій
сховається сонце...
Ось, що таке життя слова, дорогий друже.

Ніщо не схитне мого твердого переконання в тому, що виховна сила слова – ще незаймана цілина на педагогічній ниві. Ідеал наш – гармонійно розвинена, високоосвічена, культурна, щаслива людина. Людина-громадянин, віддана своїй соціалістичній Вітчизні, людина-творець, здатна прийняти від старших поколінь невмирущі надбання духовної культури.

Людина – вірний син свого народу, людина, що вміє любити й берегти його скарби й заповіти.

У наших руках, дорогий друже, доля народу. Наша висока, свята місія – навчати молоде покоління шанувати все, створене поколінням, кожне з яких вкладало свою краплину в той океан, що починається нині від шкільної парті. Ми стоїмо на березі цього океану, за партами сидять майбутні плавці. Пам'ятаймо, друже, що океан цей починається з тієї Невмирущої Криниці, яку береже дід Варфоломій. Бережіть Невмирущу Криницю – тільки тоді океан буде вічно повен .

"Літературна Україна". – 1970. –28 квітня

*Слово рідної
мови*

Рідна мова – то неоціненне духовне багатство, в якому народ живе, передає з покоління в покоління свою мудрість і славу, культуру і традиції. У рідному слові народ усвідомлює себе як творчу силу. Слово рідної мови – могутній засіб передачі від покоління до покоління історичного, культурного, морального, естетичного, побутового досвіду народу. Рідне слово – то невичерпне, животворне і невмируще джерело, з якого дитина черпає уявлення про навколишній світ, про свою родину, про своє село і місто, про весь свій край.

Віками український народ творив це багатство, відкладаючи в скарбницю рідної мови найдорогоцінніші перлини думки, почуття, фантазії. У кожному слові рідної мови – не тільки звукове позначення явища, події, речі, а й найтонші відтінки почуттів і переживань. Ми промовляємо слово **обрій** – і перед нами постає яскрава картина: гарячий літній день, степ цвіте і духмяніє, блакитне небо десь далеко-далеко доторкнулось своїм кришталевим куполом до землі, і земля в тому місці тремтить у хвилях марева. Ми чуємо слово **смеркас** – і наша уява малює тихий осінній вечір, горять дрова у печі, діти горнутья до матері, просять розповісти казку про сірого вовка й хитру лисичку.

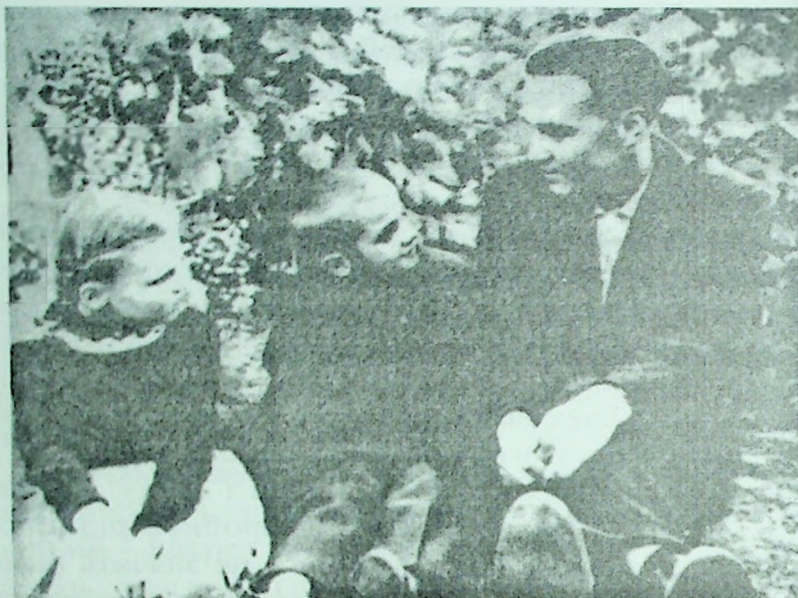
Кожне слово рідної мови має своє обличчя, як у квітки, у нього свій неповторний аромат і відтінок барви, – а цих відтінків кожна барва має тисячі.

Любов до Батьківщини неможлива без любові до рідного слова. Тільки той може досягнути своїм розумом і серцем красу, велич і могутність Батьківщини, хто збагнув відтінки й пахощі рідного слова, хто дорожить ним, як честю рідної матері, як коліскою, як добрим ім'ям своєї родини. Людина, яка не любить мови рідної матері, якій нічого не промовляє рідне слово, – це людина без роду й племені.

У вихованні молодого покоління перед нами постає важливе завдання: прищепити молоді любов до рідної мови, щоб рідне слово жило, трепетало, грало всіма барвами й відтінками в душі молодої людини, щоб слово рідної мови говорило їй про віковічні багатства народу, про красу рідної землі, про народні ідеали й прагнення.

Дитяча душа дуже чутлива до тонкощів краси й емоційного забарвлення рідного слова, і я домагаюсь того, щоб саме в роки дитинства донести до свідомості й серця найтонші відтінки барв, пахощі слова, щоб рідне слово стало духовним багатством дитини. Це взагалі одне з найскладніших і найвідповідальніших виховних завдань педагога. У слові народ втілив красу і багатогранність навколишнього світу, свої думки, почуття, переживання, любов і ласку, ніжність і великодушність, гнів і ненависть. Зробити рідне слово надбанням духовного світу дитини – це значить разом із звучанням рідного слова влити в молоду душу відчуття краси й емоцій, які вклав народ у слово, творячи і відшліфовуючи його протягом століть.

З перших же днів навчання ми з дітьми йдемо в подорожі до джерел живого слова. Ці подорожі – одна з найголовніших, найістотніших складових частин нашої системи виховної роботи, вони тривають не тільки в роки дитинства, а і в роки отрочтва і юності. Час від часу йдемо в поле, в сад, до лісу, на берег річки – під віти старої верби, що схилилась над водою. Діти милуються картинами рідної природи, слухають її чудову музику, а я в цей час беру з багатющої скарбниці української поезії, казки, легенди, з багатобарвного квітника нашої мови ті перлини, які тонко передають те, що діти бачать, чують, відчувають, переживають у ці хвилини. Я домагаюсь, щоб для дитини звучала музика слова, щоб його неповторні пахощі стали чимсь дорогим, рідним, близьким і зрозумілим для неї.

Ось одна з перших наших подорожей до джерел рідного слова. Тихий літній вечір, сонце наближається до небосхилу. Ми сідаємо на скошеній ниві, перед нами – баштан, на сонці виблискують кавуни. У блакитному небі співає жайворонок, пролітають одна за одною зграї ластівок. Десь у лузі заскреготав деркач. З поля лине гул трактора. Ми слухаємо музику степів. Я говорю дітям: спостерігайте, як змінюється забарвлення лугу, скошеного поля, далеких степів і лісу на обрії; вслухайтесь в пісні птаства, – що ви помічаєте? Діти відчують, що музика природи стає тихішою і ніжнішою, але вони не можуть знайти слів, щоб висловити свою думку, бо й думка ще неясна. І я читаю в цю хвилину слова безсмертного поета:

*Сонце заходить, гори чорніють,
Пташечка тихне, поле німіє.*

Ці слова – вогник, що запалює зірочки дитячої мислі, і зірочки світять, грає сузір'я живої думки, перед дитячими очима відкривається краса світу. Слова, які тільки-но почули діти, були відомі й зрозумілі їм і раніше, але зараз у кожному слові відкрилися й заграли нові, незнані доти барви, слово заграло, запахло степовими травами й сонцем. **Чорний, чорніє** – скільки разів чула дитина ці слова! Але коли вона почула **поле чорніє** і побачила одночасно, як м'які сутінки, ніби серпанок, огортають степ і долину, річку і сад, як тіні розпливаються і зникають, як стіжок сіна стає у вечірніх сутінках схожий на казкову істоту, що причаїлася у лузі і жде – не діждеться темряви, щоб поповзти кудись до яру, – коли дитина все це вклала в слова **гори чорніють**, вони стали для неї новими, свіжими. Заходить сонце, на небі горять зорі, замовкає денна музика степу, настає тиша, тільки цвіркун грає в яру на своїй казковій скрипочці – і слова **поле німіє** назавжди входять у душу і свідомість дитини.

Дітям хочеться ще й ще раз повторити ці слова, і вони повторюють їх... Не було й натяку на те, що добре було б завчити цю чудову строфу, але діти заучують її, вона ніколи не забудеться, бо слово ввійшло в свідомість, як жива квітка, як вогник, що запалив зірочку живої мислі. Скоро настане ніч, діти сідають ближче до мене, їм хочеться послухати казку; і я розповідаю казку про добру Оленку і злу Бабу-Ягу Костяну Ногу.

Через тиждень ми йдемо в нову подорож до джерел рідного слова – зустрічаємо світанок над ставком. Світлішає небо на сході, гаснуть зорі, прокидається птаство, над ставком стоять замріяні верби. У синьому ще дзеркалі ставка – дерева, легенькі рожеві хмарки. Ніхто з дітей не бачив такої краси, нікому з них не доводилося вставати так рано і зустрічати

ранкову зорю біля ставка. Десь у далекому лузі чути гомін – виганяють корів на пастівник. Я розповідаю про ранкову зірницю, діти, мов зачаровані дивляться, як щохвилини змінюються, переливаються, грають барви небосхилу.

Легкою хвилею лине над ставком ранковий вітер, сколихнулось дзеркало ставка, затремтіли, загойдались, мов велетенська картина, верби і хати в сивій глибині. Перед нами – далекі луги, діброви, плеса тихих озер.

*Тихесенько вітер віє,
Степи, лани мріють,
Між ярами над ставами
Верби зеленіють...*

Читаю прекрасні, чарівні слова великого нашого Кобзаря, і кожне слово звучить для дітей дивною музикою, вони вслухаються в слово, як у чарівну мелодію. У слові відкривається перед ними краса світу, радість життя. Саме в ці хвилини слово і входить у духовний світ дитини. Як музикант-чарівник, воно торкається найтонших і найпотасмніших струн людської душі, що самі творять дивну красу – красу поетичного слова. Кожна дитина в глибині своєї душі – поет, у кожній душі заховані ці чарівні струни, вони зазвучать, якщо душа відчує красу рідного слова.

Вітер, лани, верби, степи, яри – кожне з цих слів хвилює дітей, поетичні струни дитячих душ починають звучати – дітям хочеться сказати про красу навколишнього світу щось своє, вилити в слові свої почуття й думки. Саме в ці хвилини, під час подорожей до джерел рідного слова, діти починають творити – складати коротенькі твори про навколишній світ. І саме завдяки тому, що поетичні струни дитячої душі творять свою музику, рідне слово стає ще ближчим, ще дорожчим. Сь і зараз, милуючись красою ранкової зорі, вербами, що мріють

над ставками, вслухаючись у ранкову музику далекого лугу, діти складають маленькі твори:

Сонечко грає в краплинах роси; у дуслі прокинулась оса, вилізла, чистить золоті крильця.

Хмарки попливли зустрічати сонце, зраділи, стали рожевими.

Пурхнула пташка із гнізда, загойдалася гілочка, затремтіла, впали в ставок краплини роси.

Мріють лани, пахнуть трави, мекають вівці в лузі – настав ранок.

Повіяв вітерець над ставком, затремтіли верби і хати, і знову тихо, знову верби і хати, мов намальовані на блакитному полотні.

Щось задзвеніло в лузі, покотилася луна берегами.

Хотів побачити, коли гасне зірка, і не побачив: десь вона поринула в небесну блакить.

Усі радіють, коли сходить сонце, – і люди, і хмарки, і пташки, і дерева.

Качка ночувала в осоці, прокинулась – а вже сонечко.

Де поділись рожеві хмарки? Сонце висушило їх.

Якщо ви хочете, щоб ваші діти полюбили рідне слово, йдіть з ними до його живих джерел – у поле, до лісу, на луг, у садок – і весною, і влітку, і взимку, і восени, відкривайте перед ними чисті джерельця, пийте з них живу воду, і душі ваших дітей ніколи не вгамують спраги бажання збагнути чарівну красу рідної природи і рідної мови.

Подорожі до джерел рідного слова стали для моїх вихованців справжніми святами. Скільки хвилюючих вражень і спогадів залишила в дитячих душах подорож до слова *веселка-райдуга*. Теплий вересневий дощ змусив нас сховатися під стріхою польового стану – ми ходили по степові

квіти. Прошумів дощ, виглянуло сонце, і ми побачили її, веселку, в усій красі – пишну, барвисту. Багато є народних казок про веселку, діти знають їх, але в ті хвилини, коли краса того, що ми бачили, була незрівнянно чарівнішою від усіх казок, дітям захотілося скласти свою казку. Ми почали складати її разом, натхнення чарівною красою ще яскравіше запалило зірочки живої мислі, фантазії, творчості; казка народжувалася, як струмок, текла стрімким потічком, і в кожній краплині цього потічка – живе слово рідної мови. Ось ця казка:

Коло сонця живуть два могутні Ковалі-Велетні. У них золоті ковадла і залізні молоти. Сонце дає їм щоранку дві срібні кулі, кладуть їх Ковалі-Велетні на ковадла, кують, і сипляться на землю срібні іскорки. Подивись через краплину роси – і побачиш, як ці іскорки падають на землю, горять на траві, на листі дерев. Та ось скувались молоти у Ковалів-Велетнів, і просять вони у сонця: "Сонечко, дай нам заліза на молоти, бо уже скувались". А Сонечко ї каже: "Підійть на землю, візьміть заліза". А Ковалі-Велетні ї кажуть: "Як же ми підемо на землю? Зроби, Сонечко, міст на землю". Повіяв вітер, насунули чорні хмари, пішов дощ. Перекинуло Сонце через хмару золотий міст на землю, пішли Ковалі-Велетні по тому мосту, взяли заліза, повернулися до Сонечка, зробили нові молоти і знову кують срібні кулі, і сиплються з ковадел іскорки на дерева, на траву, на річку. Подивись через краплину роси – і побачиш.

Прийшла осінь, вкрилися багряним убранням ліси й діброви. У ці дні діти з особливою радістю йшли до джерел рідного слова. На все життя запам'ятався дітям теплий, по-осінньому прозорий і дзвінкий вечір, коли ми сиділи під дубом і дивилися на блакитне небо, в якому іноді показувалися і зникали вдалині ключі перелітних птахів. Діти сумували:

минуло тепле літо, скоро настануть холодні дні. Я читав дітям вірші про пташок, що летять на береги теплого моря... Минали роки, і кожної осені, коли над синім обрієм линули пташині ключі, дітям хотілося попрощатися з літом. Ми йшли до свого дуба, і тут уже не тільки я, а й діти читали вірші про літо, що минуло, про тривожне курликання гусей і качок, про журавля з підбитим крилом, що не міг полетіти в теплий край із своїм ключем. Кожне слово, яким діти висловлювали свої почуття, було яскраве, емоціонально забарвлене. А коли дитина відчуває найтонші відтінки слова, мислить яскравими образами, перед нею відкривається музичне звучання кожного слова, на її устах народжується поетичне слово – вірш. Прощаючись четвертий раз з літом, мої учні склали вірші про блакитне небо і журавлиний ключ, про далекий шлях птахів. Ось один з кращих дитячих віршів:

У блакитному небі мріє ключ журавлиний.

Холодна зима з снігами й морозами

Йде до нас із північних країв.

Піднялись журавлі на світанку високо в небо,

Глянули на північ

І побачили білі сніги й хуртовину.

Закурликали журавлі тривожно,

Попрощалися з озером

І полетіли у вирій...

За лісом, за пралісом,

За високими горами і синіми морями

Є тепле озеро з зеленими очеретами.

В тому озері б'ють чисті джерела,

На берегах квітнуть квіти,

Та не мила журавлям ні джерельна вода.

Ні квітки запахні.

*Не мостять журавлі гнізд на теплому озері,
Не виводять пташенят.
Ждуть - не діждуться,
Коли сонце розтопить сніги на нашій землі,
Зашумлять весняні води,
Заграс веселка в небі,
Зазеленіс осока в лузі.
Розтопило сонечко холодні сніги,
Зашуміли весняні води,
Заграла веселка в небі,
Зазеленіла осока в лузі.
Почули журавлі: весна прийшла на нашу землю.
Піднялися в небо,
Закурликали радісно,
Полетіли до нас...
Є на світі багато теплих озер,
Де ніколи немає зими,
Де вічно зеленіє трава і квітнуть квіти.
Та для нас найдорожчі рідні озера,
Рідна трава і рідні квіти.
Бо це рідна земля.*

Рідне слово – це могутній засіб виховання патріотичних почуттів. Слово – це ніби стежинка, прямуючи якою, дитина здобуває громадянську зрілість, осмислює, хто вона, якому народові, якій землі зобов'язана своїм життям і щастям. У слові рідної мови перед дитиною розкривається емоціональне забарвлення всього, що створив і творить народ своїми руками для наших днів і для прийдешніх поколінь – краса наших сіл і міст, краса ланів, засіяних повнозерною пшеницею, краса лісу, що підносить зелені віти назустріч сонцеві в посушливих

степях.

Сонячний день "бабиного літа". Ми з дітьми сидимо в курені на баштані. Перед нами – широке поле, зеленіє пшениця. Поле помережане полезахисними лісосмугами. Деревя стоять у барвистому вбранні, тоненька смужечка вкритим багрянцем крон, ніби золота стрічка, оповила зелене поле. Тихо-тихо в полі, чути тільки десь далеко гуде трактор. Біля баштану – колгоспний виноградник. Налилися сонячним соком важкі грона, прилетіла бджола й тривожно гуде над солодкими гронами. У ці хвилини діти передають музикою слова те, що хвилює їх. Ось вірш, складений дітьми в теплий день бабиного літа:

*Золотою стрічкою побігли дубки
від краю до краю зеленого поля.*

Хто це кинув на поле золоту стрічку?

Кинуло сонечко в тихий осінній ранок.

*Виплигло з-за обрїю, побачило зелений дубок,
кучерявий дубок серед лану.*

*Облило сонечко зелений дубок осінніми барвами,
одягло в золото і багрянець.*

*Тече багрянний струмок по зелених дубках:
затремтіло листя, стрепенулися віти.*

*Прокинувся дятел, стріпнув росу з крилець,
полетів у темну діброву –*

туди не долинув багрянний струмочок.

*Там ще падають жолуді на осінню траву,
жовті жолуді, мов оковані міддю.*

Зеленіє озима пшениця,

зеленіє степ між багряними стрічками,

мов смарагдовий килим,

обшитий жовтою багряною стрічкою.

У тихі зимові дні ми ходили в діброву дивитись, як падають сніжинки. Подорожі до цього джерела рідного слова стали для дітей радісними святами. Тут діти склали казку про Чарівника-Різьбяра, про Срібні сніжинки:

Є у Сонечка Чарівник-Різьбяр. Ловить він срібні іскорки, вирізує з них дивні візерунки, сипле сніжинки на землю. Тихо падають сніжинки на землю, на голі віти дерев, на зелені ялинки. Ждуть весни. Весною Сонечко посилає на землю гаряче проміння. Розтоплюють промені срібні сніжинки. Падають з дерев на землю чисті краплинки. Там, де впаде на торішнє листя з найвищого дуба тепла краплинка води, пробиває листя зелений паросток, тягнеться до Сонця. Розкривається листочок, усміхається до Сонця й блакитного неба синій пролісок. Падайте, падайте на високі дуби, срібні сніжинки. Прийде весна – зацвітуть сині проліски.

Я ще раз повторюю: кожна дитина – поет. Відкривайте перед дитячими очима найтонші відтінки рідного слова, донесіть до дитячого серця чарівні пахощі, дивну музику зеленого луку, теплого бору, літнього дощу, осіннього туману, тонких павутинок бабиного літа, – і заграють, запалають ясні зірочки живої думки, спалахне вогник творчості, задзвенять найтонші струни потаємних куточків дитячого серця, і рідним словом своїм дитина створить яскравий образ. Стане рідне слово в духовному житті дитини гострим різцем і тонким пензлем, ласкавими обіймами і гнівною зброєю. Полюбить дитина рідну мову – неоціненне духовне багатство свого народу – і зватиме її.

Прикро чути бідкання окремих учителів: не хоче дівора вчити мови, немає живого інтересу до слова. Чому так буває? Та тому, що вивчення рідної мови обмежують заучуванням

граматичних правил, виконанням вправ. Хіба може закохатись дитина в квітникарство, коли показати їй засушену, сплюснуту між сторінками книги позаторішню квітку й сказати: це квітка, це краса – люби її, кохайся в ній? А саме таким способом дехто з учителів намагається виховати у дітей інтерес до слова. Поведіть дитину туди, де росте квітка, хай милується живою красою, а якщо можна зірвати квітку, то хай зірве її так, щоб не впала на землю краплина роси з ніжної пелюстки. Хай виростить дитина й свою квітку – намалює словом яскравий образ, вслухається в поетичне звучання слова, переживе хвилюючу радість – радість замилювання красою рідної мови.

Хвилюючою сторінкою нашого життя стала подорож до лану квітучої гречки. Щороку колгосп сіє кілька десятків гектарів гречки, недалеко від ставка і луку. Починаючи з четвертого класу, ми знищували бур'яни, прополювали гречку, а коли вона зацвітала, приходили милуватись красою цвітіння, слухали бриніння бджолої арфи. У тихі ранкові години над луками і ланом гречки повітря таке запашне, ніби сонце поклало тут величезний стільник з духмяним медом. Здається, й сонце, вітер з поля, й грудочки землі – все це великий вулик, золоті бджілки та волохаті джмелі – у себе дома, а ми – у них у гостях. Ця чудова краса стала джерелом натхнення для творчої думки, тут, біля цього величезного стільника, семикласники склали вірші, в яких звучить незабутня музика літнього ранку, музика бджолої арфи. Ось один з віршів, складених колективно, – в цей чистий струмочок рідного слова кожна дитина зронила краплю своєї живої думки, фантазії:

Біле озеро пахучих квіток

Від квітки до квітки – струна золота.

Тихо колише вітрець запашні квітки,

*натягує струни, і квітки тремтять.
Над білим озером літають бджілки.
Блищать на сонці медяні крильця.
Доторкаються бджілки до струн золотих,
тихо дзвенять струни,
озеро біле бринить,
луг бринить, і весь світ бринить.
Прилетів до озера волохатий джміль,
прилетів напитися медяної роси.
Зачепив крильцем золоту струну,
загула струна, як великий дзвін.
Сів на білу квітку волохатий джміль,
схилилася квітка, не втримався джміль,
впав у біле озеро, а струна гуде.
Нагріло сонечко білу квітку,
заблищала на квітіці краплинка солодкої роси.
Грають бджілки на золотих струнах,
п'ють солодку росу,
несуть її у вулик,
годують маленьких діток.*

Цей вірш, можливо, не відповідає строгим вимогам поетичних канонів (я й не прагнув до цього), але головне в ньому є – це живе серце поетичного слова, чудесні барви і відтінки образу. Віршами ж я називаю ці поетичні твори дітей тому, що в них уже бринить музика слова, відчувається поетичний ритм. В музиці слова дитина пізнає красу рідної мови, ця краса стає її духовним надбанням.

У п'ятому класі у нас створився невеликий гурток шанувальників рідного слова. До гуртка ввійшли діти, для яких красне слово стало потребою, пристрастю. Згодом гурток

став шкільним товариством шанувальників рідного слова. Ми збиралися вечорами, читали художні твори класичної та сучасної літератури. Раз на рік проводилися змагання юних читців. Такі змагання стали традицією. Тим, хто найкраще передасть ідейні, художні й емоціональні багатства твору, в нагороду дають книги – твори українського, російського і зарубіжного письменства.

З особливим інтересом читають діти – члени товариства свої художні твори, здебільшого мініатюри: описи природи, вірші, загадки, скоромовки. Творчості дітей товариство присвячує вечори, що влаштовуються не рідше трьох разів на місяць. На вечори ми запрошуємо людей зрілого віку – робітників, колгоспників – шанувальників рідного слова. Кращі дитячі твори вміщуються в літературно-творчому альманасі "Веселка", що видається раз на рік. Ось кілька творів, написаних юними шанувальниками рідного слова в різних класах.

Весна-красна

Задзвеніли струмочки, зазеленіла трава. Літає жук рогатий і кажан крилатий. Горобці купаються в воді – радіють весні. У синьому небі – ключі журавлів, повертаються птахи до рідного краю. Курличуть журавлі, йде луна лугами-берегами, нагинає вітер вербу над ставком. Ходімо до лісу – проліски, проліски ж зацвіли!

(Валя К., 2 клас)

Світ через блакитне скло

Я знайшла уламок блакитного скла і подивилась крізь нього на землю. Враз опинилась у чарівному підводному царстві. Немає зеленого луку, є таємниче дно моря. У

блакитних хвилях плавають велетенські риби. Тихо гойдаються кущі – ні, то не кущі, а корали. На стрімкому урвищі – чорна печера. Там живе дивне страховисько. Воно впливає вночі. Подивилась на обрій – щось синіє. То не діброва, а сині вітрила корабля. Пливе корабель до далеких берегів, гойдається на голубих хвилях. Тільки сонечко рожеве. Бо воно – сонце.

(Галя М., 3 клас)

Пташеня

Після грози ми пішли до лісу. Знайшли під липою маленьке пташеня – випало з гнізда. Жалібно пищало пташеня, ой як жалко нам стало тебе, ти ж таке маленьке, де ж твоя мама? Принесли ми пташеня до школи і не знаємо, як його годувати. Навчив дід Андрій-пасічник. Стали ми його годувати. Наїсться пташеня – мовчить, а хоче їсти – цвірінькає. Підросло пташеня – та це ж дятел! Понесли ми пташку до лісу й випустили. Пурхнув дятел у гущавину – тільки ми його й бачили. Чи знайде він свою маму? Не плач, матусю, твоє пташеня вже літає. Похмурий осінній день. Пішли ми до лісу. Бачимо – стукає дятел по корі, шукає комахок. Чи то не наше пташенятко?

(Сергій С., 4 клас)

Що б я зробила, якби всі мої бажання здійснювалися

У мене в руках чарівна паличка. Махну нею – і в ту ж мить здійсниться моє бажання. Перше моє бажання – щоб ніколи не було війни. Махнула паличкою – розступилася земля,

утворилася глибока-глибока ущелина. У ту яму опустила я всі атомні бомби, які тільки є на світі, всі ракети й танки, всі кулемети й гармати, підводні човни й гвинтівки. Махнула ще раз паличкою – закрилась ущелина, сійте, люди, хліб, саджайте яблуні на землі.

Знову махаю паличкою – ще одна глибока прірва розкрилася. Як тільки хто заговорить про війну – я махаю паличкою, і земля поглинає його. Хай собі там воює.

Друге моє бажання – щоб люди ніколи не хворіли і не вмирили. У мене хвора бабуся. Я махну паличкою – і бабуся стане здоровою і молодією. І всі люди, які дожили до старості, знову ставатимуть молодими. Хіба це справедливо, що люди вмирають? Адже жити – прекрасно, приходить весна, квітнуть дерева – хіба ж це справедливо, що людина більше ніколи не бачитиме цієї краси?

Третє моє бажання – щоб не було посухи. Палить сонце, тріскається земля, в'яне листя, жовкне пшениця, а дощу немає... Якби всі мої бажання здійснювались, я б махнула чарівною паличкою – і пішов би дощ. Напоїв би землю, зазеленіла б трава, зацвіли б дерева.

(Галя Т., 6 клас)

Бабине літо

Минуло гаряче літо. Сонечко вже не пече, а ласкаво гріє. Тихо в саду. Гнуться гілки дерев – досягають яблука, груші, сливи. Степ стає прозорим і лунким. Вийдеш за село – видно далеко-далеко, стоїть замріяна діброва, у долині село, садки ще зелені, але де-не-де вже запалало на деревах багряне вбрання. У степовій тиші чути далеко-далеко. Десь на ставку закричала качка, заревло теля – і знову тихо. Вигріваються

дерева на сонечку, не хочеться розставатися з теплим літом.

У повітрі тихо плывуть тоненькі павутинки. Ось зачепилась срібна ниточка за дерево й повисла, колишеться. Уночі впадуть на павутинку краплини роси, і заграє вранці на них сонячний промінь.

У лісі тихо-тихо. Десь у гущавині стріпнула крильцями сполохана пташка. Стукнув дятел – раз, два, три – замовк. Упав жолудь з дуба – твердий, блискучий, мов викуваний з міді, і знову тихо. Тільки чути, десь далеко-далеко в полі гуде трактор.

А на грядці цвітуть осінні квіти-хризантеми. Прилетів джміль, сів на квітку, зібрав пилок і знову полетів. Ми розрізали кавун, їмо, а до нас злітаються оси. Сідають на шкуринки, п'ють солодкий сік.

Червоніють помідори, на колгоспному току, лежать купи кукурудзи. Вечори тихі, небо на заході ясне, пил на шляху холодний.

Моя бабуся любить в ці дні грітися на сонці. Сяде на стільці під хатою й в'яже рукавичку. Буває, забуде про в'язання, дивиться на сад, на далеке поле. Дивиться й усміхається.

(Галя К, 7 клас)

Розкрити перед дитиною красу рідного слова допомагає мелодія рідної пісні. У пісні, створеній безіменними поетами, що палко любили свою землю, слово постає в усій своїй красі і поетичній принадності, мелодія доносить до дитячої душі тонкощі відтінків і пахощів рідного слова, всю глибину почуттів і переживань, вкладених народом у своє духовне багатство. Серед природи – в полі, в лісі, на березі ставка – ми з дітьми вчилися народних пісень, співали їх. Глибокий слід

залишили в дитячих серцях ті хвилини, коли ми співали пісню "Садок вишневий коло хати". Тихий весняний вечір, у білому цвітінні вишень гудуть бджоли, сідає сонце, щебече соловейко в гушавині... Мелодія пісні розкриває перед дітьми красу природи і музику рідного слова. Рідне слово стає дорогим, бо в ньому для дитини – краса життя, краса душі працьовитого народу. У пісні рідне слово стає яскравою картиною. Співаючи слова *вечірня зіронька* встає, діти із захопленням дивляться на красу, ця краса назавжди полонить серце, і радісне хвилювання переживатиме людина щоразу почувши ці слова.

У полі, серед жита, ми співали пісню "Ой, у полі вітер віє, а жито половіє". Мелодія чудової пісні донесла до дитячого серця неповторну красу цієї картини природи – жито половіє, і з цією красою у серце навіки ввійшло рідне слово.

Ніякі бесіди, ніяке тлумачення не розкривають тієї емоційної наснаги слова, яку несе в собі мелодія пісні. Якщо ви хочете, щоб рідне слово назавжди ввійшло в духовне життя дитини, стало її багатством, не забувайте про рідну пісню.

"Українська мова і літ. в школі" . - 1989. - №1

Любов до рідного слова

Боляче стає, коли доводиться чути: мова – це найлегший предмет шкільного навчання. Математика – це математика, тут, мовляв, і пояснювати нічого не треба, а мова – це щось загальновідоме, за неї може братися кожен.

Яка це прикра помилка, яку велику шкоду приносить те, що цей погляд поділяється багатьма вчителями, працівниками народної освіти, батьками. Цей погляд спростовується працею багатьох майстрів слова – справжніх словесників, вихователів у широкому сенсі цього поняття.

Викладання мови – найважча справа. І якщо ми хочемо, щоб школа справлялася з завданнями, які нині покладаються на неї, – викладачами цього предмета мусять бути найздібніші й найталановитіші. Бо це не просто передача знань, практичних умінь, навичок. Це передусім виховання. Виховання розуму, формування строю мислі, копітке різьблення і ліплення найтонших рис духовного обличчя людини, бо з слова і думки почалося становлення людини; мисль, втілена в слово, підняла нас над природою, над усіма речами й явищами, над епохами й століттями, над власною історією й власним майбуттям. Слово ввібрало в себе найтонші порухи духу, почуття, в ньому закарбувалася душа, звичаї, традиції, радощі й болі народу – всі його духовні цінності, створені століттями. **Викладання мови** – це людинознавство, бо воно є найніжнішим, найтоншим доторкненням до серця дитини. **Викладання мови** – це майстерність творити людську душу, бо в слові поєднуються мисль, почуття, ставлення людини до всього, що її оточує. **Викладання мови** – це й суспільствознавство, бо в слові закарбовані століття життя й боротьби народної, його мужність і слава, надії й сподівання.

У практиці виховання кожен думаючий педагог особливо дорожить великою духовною цінністю своїх вихованців, ім'я

яких – емоційна чуйність, чутливість до слова, сприйнятливність. Чутливість до слова педагога, батька – це взагалі одна з найтонших і найскладніших педагогічних проблем, в ній з особливою виразністю поєднується навчання й виховання. Коли виникає питання: а чим же найбільше виховують уроки мови? Коли я вдумуюся в різноманітні засоби виховного впливу, я щоразу все глибше переконуюся в тому, що виховна сила слова – саме у формуванні, утвердженні чутливості, чуйності до слова, до мислі, почуття, до найтонших порухів душі, виражених у слові. Емоціональна товстошкірість, душевна черствість і байдужість, здатність підкорятися тільки сильнодіючим, "вольовим" засобам (окрик, загроза, потиличник) – ця велика біда шкільного й родинного життя одним із своїх стовбових коренів має дрімуче духовне – мовне безкультур'я. Бо мова, слово – то найтонший різець, здатний доторкнутися до найпотаємніших куточків людського серця. І якщо цим різцем до серця дитячого ніхто не торкався, якщо, образно кажучи, воно знало тільки молоток і кирку, то марно ждати внутрішньої духовної вихованості – того, що ми називаємо розумовою і емоціональною культурою. Слово і всебічна людська вихованість, духовна культура – це проблема, над якою я працюю вже не одне десятиліття. Твердо вірю в те, що колись учитель візьме в руки "Хрестоматію виховання людської душі", в якій будуть зібрані скарби рідного слова – перлини цих скарбів будуть і ліками, що заспокоюватимуть вражене горем дитяче серце, і вогником, що запалюватиме порох людської душі.

Наші школярі **вчать** українську, російську й іноземну мову. Що вкладається в поняття **вчать** – про це багато треба говорити. Теоретично передбачається, що, закінчивши середню школу, учень володіє двома мовами, а іноземну читає

зі словником і вміє відповідати на елементарні питання побутового характеру. Насправді ж до цього далеко. Багато, дуже багато школярів, що навчаються в українських школах і закінчують їх – не володіють ні рідною, ні російською. Викликає велику тривогу, що молоді люди, які вважають себе освіченими, в повсякденному побуті користуються дивною сумішшю двох мов – якимсь "суржиком". Якби я написав в цьому рядку кілька прикладів цієї жахливої суміші, мабуть, папір не витримав би сорому – загорівся б. Що там говорити про мову учнів, коли й учителі дуже часто не володіють чуттям слова. "Прішліть заказним пісьмом справку про місячний оклад, бо мене собираються отправить за справкою" – це з листа вчителя-заочника до бухгалтера районного відділу народної освіти. Можна уявити, чому навчас цей учитель своїх вихованців, що він здатний виховати. Користування сумішшю з двох мов – це одне з найтривожніших явищ загальнопедагогічного характеру. Говорити такою скаліченою мовою, яку часто можна почути і серед учнів, і, на жаль, в учительській – це все одно, що вчити граги на розладженому інструменті. Все одно, що пробувати вирізьбити з дерева красуню шерботою сокирою. Скалічена мова – отупляє, оглуляє людину, зводять її мислення до примітиву. Бо мова – це стрій мислення, це віконця, через які людина бачить світ. Що ж вона побачить, коли віконця – в кіптяві, засновані павутинням, засиджені мухами? Я ніскільки не сумніваюсь у тому, що однією з причин загальної, неуспішності, відставання багатьох учнів є хронічна інтелектуальна убогість як наслідок убогої, примітивної мови в дитинстві, отрочтві і ранній юності – в роки, коли формується людина, коли утверджуються її пізнавальні й творчі сили. Боротися за високу успішність – шлях цієї

боротьби лежить передусім у мовній культурі, бо мовна культура – це живодайний корінь культури розумової, всього розумового виховання в цілому.

Щоб збагатити культуру всього педагогічного процесу, щоб навести лад в тій майстерні, яка зветься **навчально-виховним** процесом, треба перш за все виховати любов до рідної мови. Настроїти скрипку – і тільки тоді здобувати мелодію, здатну пробудити почуття прекрасного.

Про велику роль рідної мови у вихованні людини багато прекрасних рядків написали великі педагоги. Немає потреби повторювати тут їхні слова. У нашому багатонаціональному соціалістичному суспільстві створено всі можливості для розквіту мов. Мова великого українського народу – це зірка першої величини на небосхилі щасливого братства народів Радянського Союзу. Духовне життя нашого братства стало б похмурим і сумним, якби ця зірка не те що погасла, а навіть якби вона сяяла не так яскраво, як сяє нині. Мовою народу, якою говорять нині понад 36 мільйонів, – створено і творяться безцінні духовні багатства, що належать всьому нашому братству, всьому людству, завдання української школи полягає в тому, щоб кожне покоління вносило свої коштовності в скарбницю духовних цінностей нашого народу. Перед нами стоїть велика загальнопедагогічна, виховна проблема; виховувати у молодого покоління любов до рідної мови.

Щоб любити – треба знати, а щоб добре знати таку тонку й несяжну, величну й багатогранну річ, як мова, треба її любити. Рідна мова – це фундамент мислення й розумового розвитку. Якщо вчителеві вдалося досягти того, що його вихованці добре знають і люблять рідну українську мову, якщо в душі кожного з них глибоко розвинене **почуття слова**, то – в цьому переконає багаторічний досвід – вони любитимуть,

знатимуть, шануватимуть і мову великого російського народу, яка стала в нашій багатонаціональній країні засобом спілкування українця з грузином, якута з молдаванином, карела з узбеком. Хто не знає по-справжньому, а отже й не любить рідної мови – той неук і в оволодінні іншими мовами. Гіркий досвід багатьох учителів переконливо свідчить про те, що причиною поганих знань з російської мови в українських школах є відсутність **виховної** роботи – так, спеціальної, цілеспрямованої виховної роботи, мета якої – виховання любові до рідної мови. Період найінтенсивнішого оволодіння рідною мовою – два-три останні дошкільні роки і два-три перші роки шкільного навчання – це разом з тим і особливий період найбурхливішого розумового розвитку дитини. Перед нею в ці роки немовби відкривається віконце в навколишній світ: сотні речей, предметів, явищ, залежностей, відносин вона вперше бачить, і від того, **як** це бачення зв'язане з мовою, наскільки тонкими і багатогранними є ці зв'язки, у великій, а інколи і в вирішальній мірі залежить її подальший розумовий розвиток, її успішність, її духовне життя. Вдумаємось в таке загальновідоме явище, як дитяча допитливість. Дитина ставить десятки питань: **що це? як це відбувається?** І особливо багато чуємо ми від неї запитань: **чому ?** Якщо не задовольняється або примітивно задовольняється органічна потреба дитини все знати, то вона виростає обмеженою в своєму розумовому розвитку. В чому ж полягає неправильне або примітивне задоволення дитячої допитливості? Найчастіше в тому, що слова, якими дорослі намагаються пояснити дитині світ, дуже убогі, часто неправильні – отже, вони дають перекручене уявлення про світ. Багаторічний досвід переконує, що саме від того, наскільки правильна, внутрішньо багата, емоціонально насичена мова, якою

задовольняється дитяча допитливість, залежить розвиток розумових здібностей дитини.

Багатства рідної мови, її скарби – це наріжні камені тієї будови, ім'я якої – духовна культура людини. Я глибоко люблю й шаную російську мову, я пишу на ній, я знаю напам'ять "Євгенія Онегіна" і "Кому на Русі жить хорошо", для мене російська мова – такий же безцінний скарб, як і українська, – але щастя цього великого духовного спілкування було б для мене недоступним, якби у мене не було рідної мови – української, якби з молоком матері, з її колисковими піснями, зі словом рідної мови не ввійшла до мого серця ні з чим незрівнянна любов до Вітчизни.

Нещодавно я був у Карпатах. Була пора сонячного надвечір'я, сонце наближалось до синьої вершини далекої гори. Переді мною розкинулись гори й полонини; за ближчими горами виростали дальші; зелені, блакитні, сині, фіолетові вершини, вкриті лісами, нагадували заснулих велетнів. Я вслухався в тишу і вдивлявся в невимовну красу гірського краю. Тихо шуміла в долині гірська річка Сутіль, деś між деревами тремтів стогін закоханої горлиці, у блакитному небі пливла єдина біла хмаринка, кудись за Болехів, до Дрогобича. Я стояв перед цією красою, і мою свідомість охопила блискавична думка про те, що все це для мене безмежно дороге не тільки тому, що все це я бачу. Воно безцінне для мене ще й тому, що я вмю виразити словом трепетання серця і вічне сяяння краси рідної землі. У душі співало захоплення від почуття моєї приналежності до того, що я бачив. Краса світу і високі переживання, хвилювання і радість, сум від свідомості про те, що я донині не бачив цієї краси – все це просилося в слово.

Вдумайтесь, друже-вчителю, нашого найскладнішого й

найвідповідальнішого предмету – рідної мови, вдумаймося в те, яка велика відповідальність покладається на нас – дати кожному нашому вихованцеві тонкість бачення світу, глибоку сердечну чутливість до всього, що оточує нас, що збережено поколіннями наших предків і що твориться нині роботящими руками мільйонів трударів. Від нас, друже, залежить те, щоб громадянин, якого ми виховуємо в школі, бачив світ очима патріота. Щоб готовий був голову покласти за блакитне каміння Карпат і не віддати їх ворогові. Щоб безцінною святинею стали для нього Пушкін і Некрасов, Толстой і Гоголь, бо є на світі слово Шевченка і Лесі Українки, Франка і Грабовського.

Що ж ми мусимо практично зробити для того, щоб вихованці наші любили рідне слово? Щоб криниця рідного слова стала для них джерелом тієї живої води, краплини якої надихають почуття любові до Горького і Шолохова, Леонова і Паустовського. Щоб вихованці наші були духовно багатими, культурними, розумними людьми. Щоб слово рідної мови, а тому й слово дорогої для нас російської мови було для наших вихованців такою ж потребою, як краплина холодної води для мандрівника в безводних степах, в палючу липневу спеку.

У вихованні любові до рідного слова не може бути так: спочатку зробимо ось це, а потім, перейдемо до цього. Тут треба одночасно робити багато речей. І всі ці речі об'єднує живе слово – слово вчителя, слово з віковичної скарбниці – творчості народу, слово красного письменства. "Пам'ять народу, – писав Л. Леонов, – величезна книга, де записано все" (для ред. Л. Леонов, "Венок герою", в книзі "Люди легенд", Госполитиздат, 1966, стр.7). Є у живому народному слові та внутрішня сила, краса, яка не передається ні звуками, ні буквами. Мова йде про тисячолітні багатства безсмертної душі

народної, його історії, його боротьби, які покоління за поколінням відкладаються, мов крупинки коштовностей, у тому дивному самоцвіті, яким є кожне слово. Є в українському фольклорі простенька дитяча співомовка: "Сонечко, сонечко, відчини віконечко, бо татари їдуть та тебе заріжуть". Люблять співати цю співанку діти, тримаючи на долоні красиву комашку – сонечко. Співанка – як співанка, таких у нашому фольклорі десятки тисяч... але вслухаємося в неї серцем, пам'яттю народу, і ми почуємо в ній відгомін сивої давнини, до серця нашого доторкнеться плач і стогін невільників, дикий свист шабель, тривожне іржання коней, дзвінкоголосий сполох. Мудрість словесника-вихователя полягає в тому, щоб зуміти розкрити перед свідомістю й серцем дітей ту величну книгу, яку Л.Леонов називає пам'яттю народною. Коли я розповів своїм вихованцям-третьокласникам про історичну основу співанки "Сонечко, сонечко...", вони замислилися; в їхніх очах я побачив вогники глибокого інтересу до слова.

Діти переступили шкільний поріг, стали учнями, я вважаю своїм найголовнішим завданням ввести своїх вихованців у квітучий сад, ім'я якому – рідна мова. Хай кожна дитина переживе захоплення, спостерігаючи красу квітки-слова. То копітка й тонка робота, ніжне й ласкаве доторкнення до дитячого серця – показати квітку – рідне слово – в усій його принаді. Я домагаюсь того, щоб кожного разу, коли я ввдужу дітей в квітучий сад, ім'я якому – рідна мова, вони пізнавали красу однієї квітки – слова, образу. Щоб сторінка за сторінкою перед ними горталася величезна книга – пам'ять народу. Щоб до сердець дитячих доходили найпотаємніші грані краси слова. Ці заняття так я й називаю – **Двісті Квіток Рідної Мови**. Це двісті зустрічей з садом рідного слова, двісті бесід про найтоншу в світі красу. Кожна бесіда – осягнення розумом і серцем великого духовного багатства нашого народу.

Ось перша квітка - образ, слово, тема нашої бесіди: **Вечірня зіронька**. Діти приходять до школи, сідають на зеленій галявині під столітнім дубом. Сонце схиляється до вечірнього пругу, настає передвечірня тиша. Ми слухаємо тишу літнього вечора, дивимося, як народжується вечірня зоря, як вона згасає, як настає ніч. Я розкриваю красу слова так, щоб діти побачили чарівні пелюстки дивної квітки, відчули її пахощі. Слово входить в душу дитини, стає її багатством. Дитина не дозволить нікому і передусім сама собі спотворити це багатство – зруйнувати **свою** красу. Кожна квітка рідної мови стає силою, що розвиває чуття слова: дитина просто не може говорити перекрученою неправильною мовою; перекручене слово ріже її слух.

Двісті чарівних квіток рідної мови, двісті розповідей про красу слова, двісті зустрічей з красою саду рідного слова – і дитина пізнає перші сторінки великої книги народної пам'яті, збагне безцінну красу народних святинь. Ось кілька десятків

цих квіток, – картин, образів, якими я освітлюю дитині шлях до скарбниці рідної мови.

Пташки відлітають у вирій. Біля ставка на світанку. Осіннє вбрання лісу. Веселка. Осінній дощ. Перший грім. Бджоли над квіткою хмелю. Джміль у квітці маку. Ранкова зірниця в полі. Ластівки прощаються з літом. Остання осіння квітка. Зелене озимина. Орачі-трактористи. Вербка над річкою. Перший весняний струмок. Маревка над обрієм. Хмаринка в блакитному небі. Багряне небо. Коли сонечко сховається над хмарою. Зелена травинка пробила сухий листок. Широке поле. Буйний вітер. Бита дорога. Падають достиглі яблука. Перші сніжинки. Осінній день ("бабине літо"). Квіти троянди. Сонячна галявина. Перший весняний струмок. Сонце зайшло на мороз. Троянда розкриває пелюстки. Виноградні грона. Осінні тумани. Зернина і колосок. Перша крига на ставку. Хуртовина. Цвітуть яблуні. Вранці на пасіці. Тополя в степу над шляхом. Краплини роси на пелюстках жоржини. Восени на баштані. Мерехтіння зірок. Біля могили воїна. Працьовиті руки матері. Іній на вербах. Літній день на жнивах. Наше свято Першого хліба. Радість і туга. Мої прагнення. Спрага в літній день.

Серед **Двохсот Квіток Рідної Мови** значна частина картин, які є основою роботи над словом, становлять класичні образи літератури. Кожен з цих образів є справжньою перлиною рідної мови. Ось вони:

Між ярами над ставами верби зеленіють. Сонце заходить, гори чорніють, пташечка тихне, поле німіє. Зелений гай густесенький. Вітер край дороги гне тополю. На могилі кобзар сидить та на кобзі грає. Мати молода з своїм дитяточком малими. Реве, свище завірюха. Зійшли сніги, шумить вода, весною повіва. Вечірня зіронька встає. За сонцем хмаронька пливе. Гомін, гомін по діброві, туман поле покриває. У долині

село лежить. Співають ідучи дівчата. Зашебетав соловейко, пішла луна гаєм. Очі розкрила конвалія біла і в здивуванні застигла, зомліла. Встала весна, сонну землю чорну розбудила. Минуло тепле літечко, настали холоди. Неначе човен в синім морі – то виринав, то потопав (місяць між хмарами). Як не любити зими сніжно-білої на Україні моїй? Як не любити роботи розумної, праці, що дух веселить? Червоніє за горою, плугатар співає. Та вже весна, та вже красна; із стріх вода капле. Вітер з гаєм розмовляє, шепче з осокою.

Любов – це почуття; виховувати любов до рідної мови – значить утверджувати почуття захоплення, здивування, благоговіння. Пізнання краси рідної мови уявляється мені так: ми з дітьми заходимо в квітучий сад, і зупиняємося – вражені, здивовані, схвильовані невимовною красою слова. Двісті Квіток Рідної Мови – і двісті разів (а це триває чотири роки) переживаємо ми неповторну красу. Підкреслюю: не просто усвідомлюємо, осмислюємо, а переживаємо. Слово, його внутрішня краса, його барви й пахоці, його емоціональні відтінки – все це залишає незгладний слід у дитячій душі.

Любов до духовного багатства, та ще до такого тонкого й ніжного, як мова – це сама суть духовного життя людини. Люблячи прекрасне, переживаючи повагу і шану до краси, людина вчиться поважати саму себе. Внутрішня духовна культура, що виражається у відчутті слова, його многогранної краси і відтінків, – ця культура стає сильним стимулом самовиховання.

Двісті Квіток Рідної Мови – це, на мій погляд, нічим незамінима хрестоматія виховання любові до слова. Нелегко створити її, та ще важче нею користуватися. Адже кожна квітка-сторінка – це велике емоційне багатство, яке не передає тільки тим, що в твоїй розповіді будуть певні слова,

буде дотримано вимог і правил синтаксису й стилістики. Передати емоційне багатство рідної мови – для цього треба вміти створити відповідну обстановку, підмітити в природі те багатство барв, звуків, відтінків, яке надихало народ, коли він творив своє безцінне багатство – мову. Ось сторінка, яку я завжди відкриваю з великим хвилюванням: **Сонце заходить, гори чорніють, пташечка тихне, поле німіє.** Дорогий мій друже, словеснику, якщо тобі вдасться розкрити перед розумом і серцем своїх вихованців внутрішнє багатство, красу, велич двохсот сторінок великої книги народної пам'яті – розкрити так, як багатство цієї сторінки – вір, що твої учні навіки полюблять рідну мову, дорожитимуть нею, оволодіють тонким чуттям слова, збагнуть її красу. Людина, вихована на таких сторінках великої книги народної пам'яті, все життя своє непримиренна до примітиву, вульгарності, підлості.

Яке невичерпне багатство мислі, почуття, слова в оцій барвистій Квітці Рідної Мови – **Сонце заходить, гори чорніють, пташечка тихне, поле німіє.** Ми йдемо з дітьми в поле в тиху липневу годину. Сонце тільки що сховаюсь за обрієм. Ми сідаємо на стерні й слухаємо своєрідну, ні з чим незрівняну тишу, ми називаємо її **тишею скошених нив.** Вона якась тривожна, насторожена й печальна. Все, що співало, раділо, купалося в сонячному промінні – все готується на нічний спочинок. Далекі горби вкриваються легкою вечірньою млою. Дивіться, дітки, як вечірня мла ніби переливається через край ярів і долину, розливається по нивах, стелеться на горбах. **Гори чорніють** – ніколи не зітреться в емоціональній пам'яті дитини цей чарівний образ. Поле готується спати, від річки тягне прохолодою, на узлісся вибігло сіре зайченя, в лісі ворухнула крилами сова – зашурхотіло, потім затихло, принишкло; коник-стрибунець,

наш степовий співунець-цвіркун пробує смичком струну своєї скрипки, а з ярів пливають все нові й нові хвилі вечірньої мли... Оце все й охопив своїм поглядом поет, сказавши, **поле німіє**.

А ця ось перлина рідної мови: **Червоніє за горою, плугатар співає**. Ніколи не відчує серцем, а, отже, і не осягне розумом своїм дитина глибинної краси, емоційного багатства слова **червоніти**, якщо не побачить вечірньої заграви перед вітряним днем, не побачить чорної ріллі аж до небосхилу, за яку сховалося сонце, не почує пісні плугатаря – хоча може співати й не плугатар; але саме в цю вечірню годину, тиха задумлива пісня не тільки сама є неповторною красою; вона збагачує ще й красу поля, неба, тоненької смужечки лісу на небосхилі. Без цієї вечірньої пісні й внутрішня краса слів **гора, червоніти** не розкриється вповні.

Моєю улюбленою квіткою рідної мови є образ **Жайворонка в блакитному небі**. Як тільки повертається з теплого краю цей сонячний птах, я веду дітей в поле. Ми слухаємо радісну, багатоголосу **музику весняного дня**, вслухаємося в найтоншу мелодію цієї музики – жайворонків спів. Мені хочеться, щоб у душу дитячу назавжди запали ці слова: **жайворонок, блакить, небо**. Вогником, який допомагав роздмухати емоційне полум'я рідного слова, є казка. Я складаю казку про сонячного птаха й тут же, в полі, розповідаю її :

- Дивіться, діти на зелене поле. Бачите, як мерехтять срібні іскринки ? Сонце розсипає їх по степу. На кожен зелену стеблинку – іскрина. Бачите, як грає-виграє кожен листочок озимої пшениці? Ген там аж до землі полетів жайворонок. Він наздогнав срібну іскринку, вхопив її дзьобом і прилетів до землі. Поклав іскринку на землю, почекав, поки прохолоне. А потім, бачите – знову полетів до сонця. Летить назустріч,

сонцеві й хвалиться: ось у мене крихітка срібла, кину в блакитне море, і воно заграє, дивіться, як він то вгору злітає, то вниз падає. То кидає жайворонка крихітку срібла, дзвенить блакитне небо, дзвенять степи, дзвенить весь світ.

Казка, фантазія, поетичний образ несуть у собі велику емоційну наснагу. Захоплення красою слова – це одне з тих найцінніших і найглибших почуттів, які з такими великими зусиллями вдається утвердити вихователеві в юній душі. Я твердо переконаний, що тільки там, де утверджується це почуття, де людина переживає його не один раз, де, раз переживши захоплення красою слова, вона знову прагне зазнати щасливі хвилини, – тільки там можна говорити про любов до рідного слова.

Є ще один засіб виховання чуття слова і почуття любові до слова. Великий, художньо оформлений альбом, у ньому тисяча малюнків. Це – Скарбниця рідної мови. З багатотисячного словника української мови, ми вибрали тисячі слів, які вирізняються серед інших слів своїм особливим постичним, емоційним багатством, несуть у собі багатогранні відтінки мислі й почуттів. Кожному з цих слів присвячено малюнок. Серед тисячі слів із Скарбниці рідної мови є такі, що позначають конкретні предмети, а є й абстрактні поняття – в таких випадках на малюнку зображається подія, яка передає смисл абстракції (наприклад, слово повага передається малюнком: хлопчик і дівчинка принесли бабусі яблука на чистому вишиваному рушнику). Багаторічний досвід глибоко переконав мене в тому, що слово назавжди входить в духовне життя при тій умові, коли людина пізнає всі поетичні, емоційні відтінки його внутрішнього багатства. Що вкладається в смисл цих понять – поетичні, емоційні відтінки? Візьмемо слово **дитя**. Розкрити перед серцем і

пам'яттю дитини його внутрішнє багатство – це значить показати материнські думи, тривоги, хвилювання, надії, радощі – все, що віддається дитині дається їй матір'ю. Це значить глянути й на іншу грань цього простого і в той же час поетично наснаженого, багатого слова – осмислити хоча б у загальних рисах, передати найяскравішими, найвлучнішими образами дитяче світосприймання; показати світ таким, яким бачить його дитина. Про слово **дитя** можна говорити з дітьми не одну годину, і щоразу для розмови можна знайти багато цікавого, нового. На мій погляд, слово **дитя** – одне з найбільш багатих поетичними, емоційними гранями й відтінками, таке ж безмежно багате, як слова **вірність, мужність, героїзм, правда.**

Скарбниця рідної мови починається з "найпростіших" малюнків, присвячених словам: **ліс, ставок, дуб, сад, луг, галявина, струмок, джерело, потік, річка, берег, день, надвечір'я, вечір, ніч, світанок, ранок** та ін.

Далі йдуть малюнки, присвячені конкретним живим предметам: **курча, теля, ягня, лоша, кошеня, горобець, ластівка, горлиця, сокіл, орел, соловейко, вишня, яблуня, тополя, пролісок, конвалія, жоржини, волошки** та ін.

Особливе місце в Скарбниці рідної мови займають малюнки, присвячені словам: **дитя, мати, батько, бабуся, дідусь, син, брат, сестра.**

За ними йдуть малюнки, присвячені словам: **мужність, вірність, герой, Вітчизна, подвиг, самопожертвування, повага, шана, пам'ять.**

Є в Скарбниці рідної мови й малюнки, присвячені негативним рисам людського характеру, вадам і бідам суспільного життя: **лінощі, жадність, боягузтво, заздрощі, грубість** та ін.

Скарбниця рідної мови – це посібник для вчителя, за допомогою якого полегшується (тільки полегшується, не більше) копіткє зведення споруди з десятків тисяч цеглинок, ім'я якій – **рідна мова**. У початковій школі треба знайти час відкрити щодня хоча б одну сторінку Скарбниці рідної мови. Робити це слід принагідно, коли виникне потреба, застерігаючи самого себе від небезпеки обрушити на дітей лавину вражень, яких вони не зможуть осмислити й перейняти – пізнати серцем. Найважливіше в цій тонкій потрібній справі – у період дитинства й отрочтва відкрити перед вихованцями поетичне, емоційне багатство найкоштовніших скарбів рідної мови.

Краса, багатство, найтонші відтінки й пахощі слова виражаються найяскравіше в поезії. Поетичний образ – казка, народна пісня, співомовка, вірш – немовби шліфує грані слова, і вони відкривають свою внутрішню красу. У народних казках протягом багатьох століть відкладалися найбезцінніші перлини мовного багатства. Казка – це не тільки дитинство людства, а й особливий, ні з чим незрівнянний світ дитинства і в наш час – в епоху атомної енергії й космічних польотів. Ми вбачаємо важливе виховне завдання в тому, щоб у дитинстві – від п'яти до десяти років – кожен вихованець взяв у світі казки для свого духовного розвитку все, що тільки треба взяти. У нас є Кімната Казки. Сюди час від часу приходять малюки-дошкільники і молодші школярі. У кімнаті – вирізані з картону і фанери хатка на курячих ніжках, хатинка кози з сімома козенятами та Івасик-Телесик з гусьми-гусенятами, сирій вовк і хитра лисичка, Баба-Яга і Кощей Безсмертний.

Коли землю обгортає вечірня мла – як хороше слухається й сприймається казка. Тут все пройняте духом народної мислі і народних образів, тут кожне слово звучить, мов чарівна музика. Діти сидять, затамувавши подих, а навколо них

творються дивні дива: з темного лісу виходить сірий вовк і тягне в хащі солом'яного бичка, на крила-крилята сідає маленький Івасик-Телесик, в пекельній печі варить своє отруйне зілля Баба-Яга... Саме дякуючи казковості, таємничості обстановки до найпотаємніших куточків дитячого серця доходить гра барз і відтінків рідного слова. Слово тут не тільки несе певний смисл, а звучить для дитини, як музика, і їй хочеться ще й ще раз слухати чудову мелодію. Сім, вісім, десять, п'ятнадцять раз слухають діти казку про трьох братів, про Івасика-Телесика, а слухати хочеться знову й знову, бо кожне повторення – то все нова й нова казка. Новий виконавець – чарівної музики – новий музикант, отже, в слові для дитини відкривається якась нова грань. Казка в дитинстві запам'ятовується не тому, що вона заучується, а тому, що дитина слухає її десятки разів.

Тут дозвольте, шановний читачу, зробити невеличкий відступ. Ідеалом нашим у вихованні є те, щоб у дитинстві читалися передусім ті твори красного письменства, які звучать для вихованця, мов ні з чим незрівнянна музична мелодія. Щоб у дитинстві кращі твори читалися й перечитувалися кілька разів. Щоб музика слова безсмертних творів Шевченка й Пушкіна, Лесі Українки й Лермонтова, Франка й Толстого, Нечуя-Левицького й Гоголя, Панаса Мирного й Тургенєва, Рильського й Горького стала критерієм, на якому виховувалися б естетичні смаки й уподобання, не слід гнатися за тим, щоб діти прочитали якнайбільше. Хай читають небагато хороших творів, але нехай обов'язково перечитують.

У Кімнаті Казки починається духовне життя дитини у світі книг. Сюди приносимо ми найкращі твори рідної літератури, тут читаємо "Кобзаря" Шевченка, вірші Лесі Українки, оповідання й поезії Івана Франка, твори Архипа Тесленка,

Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Максима Рильського, Павла Тичини, Андрія Головка. В казковій обстановці, де розкриваються всі грані поетичного, емоціонального смислу слова, діти стають поетами, творцями. Тут починається творчість.

Творчість словом – це могутній засіб розумового розвитку людини, перед якою відкривається світ. З того часу, як слово стає для дитини інструментом, з допомогою якого твориться нова краса, дитина піднімається на нову сходинку бачення світу, досягає якісно нового етапу в своєму духовному розвитку. На творчість словом дитину надихає те, що вона, пізнаючи найтонші відтінки предметів і явищ, хоче сказати щось своє, хоче в слові виразити свої почуття захоплення, подиву перед красою слова.

Творчість дитяча починається з казки. Немає дитини, яка б, вражена красою поетичного слова, не створила власного образу. Переді мною казки, складені маленькими школярами – учнями 1-х класів – на протязі багатьох років. Перечитуючи їх, утверджуєшся в переконанні, що це – справжня скарбниця поетичної творчості дітей, що дитячі роки є найсприятливішим періодом для оволодіння духовними багатствами рідної мови, для творчості. Те, що створено в початкових класах, учень ніколи не створить, ставши підлітком. Без поетичної творчості в роки дитинства немислиме виховання любові до рідної мови. Творчість є важливим засобом формування комуністичних переконань: користуючись словом як засобом самовираження, дитина утверджується в своїх позиціях, поглядах, у своєму особистому ставленні до добра і зла, до рідних і ворожих сил народу, соціалістичного суспільства.

Ось казки, складені учнями 1-4 класів в 1966-67 і 1967-68 роки навчання:

Хвалькувата троянда

Зацвіла рожева троянда, запишалася. Хвалиться троянда: "Я краща від сонця". А сонечко й сховалося за обрій. Настала ніч. Троянда посіріла. Бо без сонця немає й краси
(1 клас, Олена Мандригеля).

Жаба і райдуга

Засяяла на небі райдуга. А жаба сидить в болоті й сміється: "Хіба це красиво? Ось як сонечко припече та зацвіте в болоті мох – ото буде красиво".
(1 клас, Галя Сироватка).

Вороняча школа

Старий ворон відкрив у лісі школу. Для всіх пташок. Привели свою малечу сороки, лелеки, дятли, жайворонки. Старий ворон відкрив книгу і сказав: "Каррр"... Йому хотілося, щоб і всі інші птахи говорили : каррр... Але кожне пташеня співало по-своєму, нічого не вийшло з воронячої школи.

(1 клас, Микола Серєда).

Зірочка

Зоїне ліжко біля вікна. Як тільки ляже Зоя спати, бачить у небі зірочку. І здається їй, що зірочка наближається до ліжка. Заснула Зоя. Бачить уві сні: зірочка засяяла вже на столі, яскрава, мов квітка. Прокинулася й здивувалася. На столі – червона квітка троянди. "Ой, зірочка стала квіткою", – зраділа Зоя.

(1 клас, Вітя Юсько).

Лісові дзвіночки

Зацвіли квіти – лісові дзвіночки. У кожній пелюсточці маленький молоточок. Як тільки подихне вітерець, молоточок доторкається до пелюсточки і дзвонить. Пливе дзвін по лісу.

(1 клас, Валя Щербина).

Іскорки сонця

Рано вранці жайворонок залишив гніздо і заспівав високо-високо в небі. А з гнізда дивилися жайворонята. Бачать вони, на крильцях у матері горять сонячні іскорки. Просять вони матусю: "Принеси їй нам іскорку". А вона їй каже: "Вироснете, злетите в небо – самі принесете іскорку сонця на землю".

(1 клас, Віталій Ворошило).

Сова і соняшники

Летіла вночі сова та їй залетіла на соняшники, чує, як квітки між собою говорять: скоро зійде сонце, буде гарно. Здивувалася сова: "Навіщо їм сонце? Адже в темряві так добре".

(1 клас, Олександр Фесенко).

Звідки злетів у небо жайворонок

Весною сонце розтопило сніг. На землі лежала маленька сіра грудочка. Сонечко нагріло її. І ось вона ожила,

заворушилась. Це вже не грудочка, а сіра пташка. Жайворонок, знявся високо в небо і весело заспівав. Про сонце і про весну.

(2-й клас, Євдокія Гаврилова).

Кролик і Зайчик

Вибіг Кролик з клітки погуляти. Гуляє собі на городі. Бачить Кролик – Зайчик гризе мерзлий качан. Кроликові стало жаль Зайчика. Кличе він його: "Ходімо, Зайчику, до мене в клітку. Там солодка морква, біла капусточка, бурячок".

А Зайчик відповів: "Краще їстиму мерзлий качанчик і гулятиму на волі, ніж гризтиму в клітці моркву".

(2-й клас, Лариса Шевченко).

Серце героя

Була війна з фашистами. Маленький хлопчик-піонер допомагав радянським солдатам битися з ворогом. Він подавав кулеметникові патрони. Раптом бійця ранило, і він знепритомнів. Піонер став до кулемета. Відкрив вогонь по фашистах. Не міг перестріляти всіх, вони йшли чорною хмарою. Раптом ворожа куля вдарила в груди юного героя. Розірвала груди, і впало серце піонера на землю. Помер юний піонер за життя своїх рідних, за свою Радянську Батьківщину. Прийшли селяни, поховали юного героя. Поховали й серце, загорнувши в червоне полотно і виросла на тому місці червона троянда. Квітне вона вічно.

(2 клас, Галя Рядова).

Як Горобець і Ластівка помінялися гніздами

Сподобалося Горобцеві ластівчине гніздо. "Давай, ластівко, поміняємося гніздами", – говорить Горобчик. "Міняймося, Горобчику", – сказала Ластівка. Сидить Горобець у ластівчиному гнізді. Душно йому там, темно. Зацвірінькав Горобець – цвірінькання не чути. А Ластівці в горобиному гнізді холодно. Солома тріщить, в очі сиплется. Думас вона: "Як же тут ластовенята житимуть"? А Горобець бідкається: "Як же тут горобенята житимуть? Їм же душно тут буде, темно". Подумали, подумали Ластівка й Горобець – та й повернулися до своїх гнізд,

(2 клас, Наталка Бардаш).

Березовіт

У маленькій нірці під березою живе Березоцвіт. Це маленький хлопчик з синіми оченятами та білим волоссям. Взимку він спить на пухкій подушці з трави, а як тільки пригріє ясне сонечко, він пробуджується. Бере відерце з білою фарбою, щітку – маленьку – і йде фарбувати берези. Щоб чисті були, гарні. Фарбує Березоцвіт дерева й співає. Його пісенька схожа на тихесенький шелест беріз.

(2 клас, Валя Ялисоветська).

Білоруська ялинка на Україні

Росла собі маленька ялинка в Білорусії. Гріло її ясне сонечко. Мочили дощі. Взимку прикривав глибокий сніг. Поїхали ми в гості до білоруських друзів. Викопали нам білоруські друзі

ялинку. Привезли ми ялинку додому і посадили на українській землі. Довго-довго спала ялинка. А потім проснулась і бачить: "Цвітуть яблуні, де ж це я? – запитала ялинка. – Адже в Білорусії біля мене не цвіли яблуні". "Ти на Україні", – сказали їй діти. – Білоруські діти – наші брати. Ти будеш нашим другом, ялинко".

(2 клас, Василь Ляч).

Яблучко на замку

У саду росли яблуні. На них дозріли яблука. Одне яблуко було рожеве, мов небо вечірньої зорі. Бачить хлопчик яблуко. Хочеться йому подивитися на яблучко зблизька. Але сад, обгороджений високим парканом. А на воротах – замок. Підійшов хлопчик до паркану, подивився на замок, а він міцний, залізний. Соромно стало замкові. Якби він міг сказати, про що він думав у цю мить, він би сказав: "Хлопчику, мені хочеться, щоб ти зайшов до саду, але, що ж я зроблю? Адже я – Залізний замок". Та Залізний Замок не вмів говорити. Він тільки обурювався, готовий був від сорому крізь землю провалитись. А хлопчик дивиться, все дивиться й дивиться на рожеве яблуко. З його очей упали на траву дві сльозинки. Цього Залізний Замок не міг витерпіти. Він згорів від сорому, і хлопчик ввійшов до саду. Він підійшов до рожевого яблука. Воно ласкаво усміхнулося хлопчикові.

(3 клас, Анатолій Широкий).

Казка про Ранкову Зірницю

Це було в школі для сліпих. Сліпий хлопчик – а там всі сліпі – встав рано вранці, пішов до саду. Він любив слухати

Музику Весняного Світанку. Його лице відчувало подих легкого ранкового вітерця. До хлопчика підійшов учитель. Доторкнувся до плеча сліпого. – Хлопчик запитав:

– Скажіть, Учителю, звідки віє цей ласкавий вітер? Що там є – звідки він повіває?

– Там Ранкова Зірниця, – відповів Учитель.

– А яка вона ?

Учитель став розповідати:

– Вона – мов рожева пелюстка макової квітки... Вона – немов квітка персика...

Обличчя сліпого хлопчика скривилося від болю.

– Вчителю, – Сказав він, – я не бачив ні макової квітки, ні персика.

– Пробач мені, – тихо промовив Учитель. – Ранкова Зірниця – мов поцілунок матері, мов доторкання її щоки.

– Тепер я знаю, яка Ранкова Зірниця, – прошептав сліпий хлопчик.

(3 клас, Ніна Пащенко).

Поросята й лебедята

На березі ставка, в теплій калюжі купалися Свиня з поросятами. Поросята були маленькі, біленькі. Вони ніжились біля матері, пригорнувшись до її теплового живота. А посеред ставка плавала біла Лебідь з лебедятами. Вони теж були маленькі, біленькі. Лебедята гралися, перинами, раптом вони помітили поросят і запитують у матері:

– Хто це ?

– Це поросята, – каже мати. – А біля них їхня мати – Свиня.

– А що вони роблять ? – запитують лебедята.

– Мати-свиня годує їх своїм молочком.

– А ти чому нас не годуєш молочком ?

Подумала біла Лебідь і відповіла:

– У птахів немає молока. Бо у нас є крила

(3 клас, Віктор Крутько).

Бабусні руки

Бабуся в'яже панчохи. Швидко рухаються її старі, натруджені руки. Ось вони зустрілися одна з другою – права й ліва. Допомагають одна другій. Зупинилися, радяться про щось. Порадилися та й знову за роботу, ще швидше стали в'язати. А ввечері пальці однієї руки стискають пальці другої руки. Це вони дякують одна другій за веселу працю. Та ось бабуся захворіла. Лежить у ліжку. А мама говорить: "Це роки поклали бабуся в постіль".

Руки бабусні стали нерухомими, лежать на грудях, одна біля другої й тремтять пальці, це рукам хочеться одній до другої. Наблизилась права рука до лівої, взяли пальці за пальці. І завмерли. Це вони скаржаться на біль. Помаленьку бабуся стала поправлятися. Ожили її руки. Ще не встала з ліжка, та руки вже не можуть обійтися одна без другої. В'яжуть панчохи. Але чому вони все частіше радяться одна з другою? Невже вони забули, як в'язати? Чи може вони спочивають? А спочиваючи перемовляються про щось своє?

(4 клас, Вікторія Горайко).

Жменя рідної землі

Проводжала мати сина в Радянську Армію. Проводжала та й наказувала: "Бережи, сину. Вітчизну. Люби її, як мене,

рідну матір. А якщо ворог піде на нас війною і доведеться битися за Вітчизну, згадай, як пахне рідна земля. Ось вона, візьми її з собою. І дала синові жменю рідної землі в червоному шовковому мішечку. Служить син на кордоні: з червоним мішечком не розлучається. Одного разу вночі стояв він на варті радянського кордону. Раптом пішли на нього вороги, стріляють. Поранили в груди. Полилася кров на землю. Притиснувся молодий солдат ще тісніше грудьми до землі і відкрив по ворогові ще сильніший вогонь. Цілу ніч не давав він ворогам піднятися з землі. А вранці відчув, що немає сил. Пригадав червоний мішечок. Вийняв з кишені, приклав до серця. І зразу відчув себе сильним і могутнім. Закрилась рана на білому тілі. Знову стріляє солдат по ворогові. А потім прийшла підмога, і ворогів прогнали. Найдорожче для мене – рідна земля.

(4 клас, Олександр Давиденко).

Дуб і Сокира

Вранці прокинувся Дуб та й бачить: лежить під ним біля самого стовбура Сокира. Гостра, з блискучим лезом, з міцним обухом, дивувався дуб і думав: "Чому це Сокира лежить біля мене"? Цілий день шелестів могутній дуб листям, радів вітрові й сонцю. Та на душі в нього було тривожно. Весь час поглядав він вниз і думав: "Чому це біля мене лежить Сокира"? Ввечері бачить Дуб – іде до нього друг, Людина.

– Друже, – сказав дуб, – візьми, будь ласка, Сокиру. Не можу я заснути, коли вона лежить біля мене.

– Та вона ж не завдає тобі ніякої шкоди, – здивувалась Людина.

– Візьми. Адже це Сокира. Вона існує для того, щоб рубати дерева, і не може стати моїм другом.

(4 клас, Василь Гапелюк).

Глиняна Сестра

У Матері й Батька був маленький хлопчик. Йому хотілося, щоб у нього була сестра. Запитує він у мами :

– Мамо, чому у мене немає сестри ?

– Тому, що не народилась.

– А з чого народжуються діти ?

Мати подумала й відповіла: з глини.

Пішов хлопчик до ставка, замісив глину, зліпив маленьку дівчинку. Висохла дівчинка на сонечку. Взяв її хлопчик, приніс додому, одяг на неї сорочку, поклав у маленьке ліжко. Заспівав колискової, а Глиняна Сестра мовчить. Поніс він Глиняну Сестру до батька, просить :

– Тату, скажіть Глиняній Сестрі ласкаве слово, хай відкриє очі й усміхнеться. Взяв батько на руки Глиняну сестру, промовив ласкаве слово – мовчить Глиняна Сестра. Поцілував – мовчить, ні очей не відкриває, ні усміхнутись не хоче.

Поніс хлопчик Глиняну Сестру до мами.

– Мамо, скажіть Глиняній Сестрі ласкаве слово, хай відкриє очі й усміхнеться.

Взяла мама Глиняну Сестру на руки, притисла до грудей, поцілувала. Впала з материнського ока на лице Глиняної Сестри гаряча сльоза – ожила Глиняна сестра, відкрила очі, усміхнулася. Потяглися рученята до мами, відкрились уста і промовили: "Ма-ма".

(4 клас, Павло Походій).

Безсмертний галстук

Це було в роки фашистської окупації. Партизани билися в темному лісі з фашистами. Серед партизанів був юний піонер Юрко. Його поранила фашистська куля. Захопили фашисти Юрка в полон. Сказали йому: "Якщо не скажеш, де партизанська база, ми тебе розстріляємо".

Мовчить піонер. Повели його розстрілювати. Перед розстрілом юний герой вийняв з-під сорочки червоний галстук і пов'язав його на ший. Це безсмертний прапор революції, прошептав він, помираючи.

Коли фашисти пішли, до мертвого хлопчика прийшло п'ять друзів піонерів. Вони поховали юного героя. Розрізали червоний галстук на п'ять стрічок. Кожен приколов червону стрічку до грудей і всі вони стали невидимими. Легко пробирались вони в лігво ворога. Знищували фашистів, підривали танки й мости, і ніхто їх не міг побачити, це їм допомагав безсмертний прапор революції.

(4-й клас, Валя Вінкова).

Ці казки створюються лише за тієї умови, коли слово рідної мови стало внутрішнім духовним багатством дитини. Коли дитина в слові виражає свій світ думок, почуттів, прагнень – виражає саму себе. А для того, щоб слово стало внутрішнім духовним багатством, треба зрозуміти, сприйняти, відчути серцем, збагнути слово рідної мови, взяте вчителем з скарбниці рідної мови, донесене до свідомості й почуттів дитячих з усіма його тонкощами й відтінками. Творити словом може тільки той, хто володіє, образно кажучи, абсолютним музичним чуттям слова. Це чуття не з якимось привілеєм людей з особливими, винятковими вродженими задатками.

Його можна розвинути у кожної дитини. Без цього чуття духовне життя дитини – сіре й убоге.

Казки – це, образно кажучи, перша пелюстка у квітці дитячої творчості. Друга пелюстка – це твори про те, що дитина бачить навколо себе, що її хвилює, чим вона захоплена. Протягом двадцяти років у нас у школі удосконалюється система творчих письмових робіт. Ось окремі теми учнівських творів:

Хризантеми – діти осені. Перші сніжинки впали на землю. Що сниться дубові взимку. Як травинка пробила торішній сухий листок. Бджола над квіткою (1 клас).

Ластівка будує гніздо. Рання осінь у полі. Ласкавий вітрець і холодний вітер. Де гріється взимку зайчик. Перші весняні струмочки. (2 клас).

Як ми знайшли в полі (в лісі) гніздо. Літній день, що найбільше мені запам'ятався. Осінні і весняні квіти. Дятел на дубі. Вишневий садок у травні. Колоситься пшениця. Праця наших батьків (3 клас).

Я посадив Яблуню Матері. Свято Першого хліба. Як подорожує краплина води. Дуб і верба. Найкрасивіше і найпотворніше. Листопад. (4 клас).

Ми шануємо пам'ять воїнів, що полягли в боях за Вітчизну. Для чого людина живе на світі. Якою людиною мені хочеться стати. Що освітили перші промені сонця. Восени в яблуневому саду (5 клас).

Зелена ялинка в січні. Що для мене найдорожче в світі. Як я уявляю добро і зло. Як я уявляю щастя. Перед грозою в квітучому саду. Честь і гідність радянського громадянина. Оповідання про подвиг юного партизана (6 клас).

Літній день на жнивях. Яблуні в зимовому вбранні. Зеленіють луки. Перший весняний грім. Як я уявляю мужність.

У чому краса людини. Що таке подвиг. Мої мрії про майбутнє (7 клас).

Ось кілька творів на ці теми:

Що сниться дубові взимку

Взимку дуб спить. Не скидає листя, щоб тепліше було. Це немов його ковдра. Сниться йому літо. Як гримів грім і шумів дощ. Як у небі сяяла веселка. Як сів на гілку соловейко й заспівав. Прокинувся дуб і зітхнув. Хочеться дубові, щоб швидше настало літо

(1 клас, Майя Постолова).

Рання осінь у полі

Коли приходить рання осінь у поле. Як пахне динями й яблуками. Схилилася при дорозі жовта квітка ромашки. Замок цвіркун. Лелека стала на одну ногу і дивиться – дивиться туди, де заходить сонце

(2 клас, Ніна Шевченко).

Якою людиною мені хочеться стати

Мені хочеться стати прикордонником. Щоб уночі стояти на захисті нашої Радянської Батьківщини. Всі люди сплять спокійно, а я стою на варті, десь далеко й матуся спить. Спи спокійно, мамо, я пильно дивлюся в темряву. Ворог не посміє перейти кордон. А якщо й спробує – я схоплю його й приведу на заставу.

Мені хочеться, щоб мати гордилася мною, щоб говорила людям: "Ось, який у мене син".

(5 клас, Віктор Павленко).

Слово рідної мови могутній засіб утвердження комуністичного світогляду. Щоб утверджувати погляди, воно мусить надихатися красою комуністичної ідеї, красою людського духу, красою подвигу в ім'я Батьківщини, народу, комуністичних ідеалів. Джерелом цих духовних багатств є художні твори, книги. Ми вважаємо дуже важливим виховним завданням те, щоб кожен вихованець жив у світі книг, щоб слово будило в його свідомості думки про високе, величне, героїчне. Щоб уже в роки дитинства в серце кожної людини ввійшло слово, яке у вічній народній пам'яті горить вогнем, спопеляючим ворога. Щоб до найпотаємніших куточків дитячої душі доторкнулося слово, в якому народ виражає найтонші, найніжніші почуття любові до Радянської Батьківщини, почуття турботи про її могутність, багатство, свободу, незалежність. Щоб слово рідної мови, яке стало багатством серця в роки дитинства, отрочства і ранньої юності, стало силою, що надихає; високе, благородне прагнення бути вірним патріотом Радянської Батьківщини, мужнім сином свого народу, готовим віддати життя за Вітчизну. Багаторічний досвід твердо переконав мене в тому, що в руках педагога слово є великою, могутньою зброєю "твердою крицею", за словами Лесі Українки, здатною піднести, звеличити, возвисити людину в її власних очах, утвердити її патріотичну свідомість і громадянську гідність, на все життя відкрити в її серці невичерпні і вічні джерела любові до землі своїх предків й пошани до героїв боротьби за наше щасливе сьогодні. Слово є також могутньою, нічим незамінною зброєю, що утверджує ту духовну силу, без якої немислиме громадянство – ненависть до ворогів нашої Радянської Вітчизни – ненависть всеперемагаюча і спопеляюча, ненависть, що не допускає ніяких компромісів.

Мова йде про ту силу слова, яка виховує ідейні переконання, громадянські погляди. Як утвердити їх в юному серці?

Вирішальну роль відіграє слово вчителя про те, якою була наша Батьківщина до революції, як жили трудящі під гнітом поміщиків і капіталістів і якою стала Вітчизна, перетворена боротьбою й творчістю народу, натхненного ленінськими ідеями Комуністичної партії. Я читаю дітям твори Тараса Шевченка і Лесі Українки, Івана Франка і Павла Грабовського про тяжке, нужденне життя трудящих нашої прекрасної України у тому страшному "раї на землі", де щастя людина бачила тільки в казці і в пісні. Виховна ціль – щоб кожна дитина розумом і серцем пізнала щастя свого нинішнього соціалістичного життя, пережила і ніколи не забула, якою дорогою ціною дісталось це щастя. А щоб досягти цієї мети – я доношу до дитячих сердець слово про великий історичний подвиг – подвиг Леніна і керованої ним Комуністичної партії; подвиг комуністів-героїв, подвиг мільйонів радянських людей, які віддали своє життя за свободу і незалежність Радянської Батьківщини в роки громадянської і Великої Вітчизняної війни. Читаючи книги про подвиги Леніна і Бабушкіна, Дзержинського і Лазо, Чкалова і Щорса, Миколи Гастело і молодоговардійців, я прагну до того, щоб слово якнайповніше виражало і доносило до юних сердець ідеї Радянської Батьківщини і Червоного прапора соціалістичної революції; вірності, відданості патріота своїй Вітчизні, героїзму, дружби народів і ненависті до ворогів комуністичних ідеалів, особливо до тих, хто в наші дні сіє отруйні зерна антикомунізму, націоналізму. Голосне, емоціонально насичене читання вчителя, читання в ті щасливі хвилини, коли серця вихованця і вихователя відкриті одне перед одним – це читання дає слову

повне його звучання. На протязі багатьох років я вибрав з найкращих творів про патріотичні подвиги ті сторінки, на яких з найбільшою силою розкривається внутрішнє звучання слова.

Ці сторінки читаються тільки колективу; образи героїв і їх подвиги назавжди западають у дитячі душі. Мій ідеал – досягти того, щоб кожен вихованець мав душу Зої Космодем'янської, душу Олександра Матросова.

Чим ріднішою, дорожчою для дитини є ідея, втілена в слово, тим глибше западає в її серце слово, яке несе в собі цю ідею, тим міцніше, органічніше входить воно в її духовний світ. Якщо ви хочете, щоб людина вже в дитинстві вміла виражати словом свої думки про найтонші відтінки навколишнього світу, людських почуттів і стремлінь, якщо ви хочете, щоб слово було для неї не заученими звуками, а живим вираженням самої себе, – умійте вибрати із скарбниці рідної мови **найгостріші, найпалкіші, найгарячіші** слова, такі слова, які б заставили людину глибоко пережити своє ставлення до того, про що вона дізнається, чує, пізнає, думає. Знайдіть у рідній мові слова, в яких зазвучав би весь діапазон благородних людських почуттів – від ніжної синівської любові до суворої, безпощадної ненависті, любові до Вітчизни, до краси в людині, ненависті до ворогів нашої Радянської Вітчизни.

ЦДАВО України, ф. 5097, оп. 1, - спр. 617, 35 арк.

Слово рідної мови

Іноді доводиться чути, ніби мова – найлегший предмет у школі. Мовляв, це щось загальновідоме, само собою зрозуміле, тому її викладати може будь-хто, не те, що математику. Але яка це прикра помилка, якої великої шкоди такий погляд завдає освіті й вихованню!

Насправді ж *викладання мови* – найважча справа. Викладати цей предмет повинні найздібніші й найталановитіші. Бо це не просто передача знань, практичних умінь, навичок. Це передусім виховання. Виховання розуму, формування думки, копіткє різьблення й ліплення найтонших рис духовного обличчя людини. Адже із думки і слова почалося становлення людини; мисль, втілена в слово, підняла нас над природою, над усіма речами й явищами, над епохами й століттями. Слово ввібрало в себе найтонші порухи наших почуттів; у ньому закарбувалася душа, звичаї, традиції, радощі й болі народу – всі його духовні цінності, творені століттями. *Викладання мови* – це майстерність творення людської душі, бо воно є найніжнішим, найтоншим диткненням до серця дитини. *Викладання мови* – це людинознавство, бо в слові поєднуються думки, почуття, ставлення людей до всього навколишнього світу. *Викладання мови* – це й суспільство-знавство, бо в слові закарбовані століття життя й боротьби народу, його мужність і слава, надії й сподівання.

Кожен вдумливий педагог особливо дорожить великою духовною цінністю своїх вихованців, ім'я якій – чутливість до слова. Чутливість до того, що говорить учитель чи батько, – це, взагалі, одна з найважливіших і найскладніших педагогічних проблем; у ній надзвичайно виразно поєднуються навчання й виховання. Коли виникає питання: а чим же найбільше виховують уроки мови? – то щоразу перекоуєшся і впевнюєшся в тому, що їхня виховна сила --

саме у формуванні, в утвердженні чутливості до слова, до найтонших порухів душі, виражених у ньому. Емоційна ж товстошкірість, душевна черствість і байдужість, здатність підкорятися тільки сильнодіючим засобам (окрик, загроза, потиличник) – це велике лихо шкільного й родинного життя одною із своїх першопричин має якраз дрімуче мовне безкультур'я, відсутність поваги до слова.

Мова, слово – то найтонший різець, здатний доторкнутися до найпотаємніших куточків людського серця. І якщо цим різцем ніхто не торкався серця дитячого, якщо образно кажучи, воно знало тільки молоток і кирку, то марно сподіватися від дитини внутрішньої духовної вихованості – того, що ми називаємо розумовою й емоційною культурою. Без поваги, без любові до рідного слова не може бути ні всебічної людської вихованості, ні духовної культури.

Наші школярі вивчають українську, російську й іноземну мови. Що вкладається в поняття *вивчають* – про це *багато треба говорити*. Теоретично ж передбачається, що, закінчивши середню школу, учень має добре володіти двома мовами, а іноземною читати із словником та вміти відповідати на елементарні запитання побутового характеру. Насправді ж до цього далеко. Нерідко ще школярі, що навчаються в українських школах і закінчують їх, як слід не володіють ні рідною, ні російською мовою. Особливу тривогу викликає те, що молоді люди, які вважають себе навіть культурними, у побуті, буває, користуються такою жахливою сумішшю двох мов, що якби написати отут кілька прикладів з їхньої "мови", то, мабуть, папір не витримав би сорому – загорівся б. Але що там говорити про мову учнів, коли її учителям ще подекуди бракує того чуття слова.

Користування сумішшю з двох мов – це одно з

найтривожніших явищ загальнопедагогічного характеру. Говорити такою скаліченою мовою – це все одно, що грати... на розстроєній скрипці. Все одно, що з дерева красуню різьбити... тупою щербатою сокирою. Скалічена мова – отупляє, оглуляє людину, зводить її мислення до примітива. Бо мова – це лад мислення, це віконця, через які людина бачить світ. Що ж вона побачить, коли віконця у кіптяві, засновані павутинням, засиджені мухами? Я ніскільки не сумніваюсь у тому, що однією з причин загальної неуспішності, відставання багатьох учнів є вбога, примітивна мова в дитинстві й ранній юності – в роки, коли формується людина, коли утверджуються її пізнавальні й творчі сили. Отже, шлях боротьби за високу успішність лежить передусім через мовну культуру, бо мовна культура – це живодайний корінь культури розумової, *усього розумового* виховання, високої, справжньої інтелектуальності.

Щоб збагатити культуру педагогічного процесу, щоб навести лад у тій майстерні, яка зветься *навчально-виховним процесом*, треба насамперед виховати любов до рідної мови. Настроїти скрипку – і тільки тоді добувати з неї мелодію, здатну захопити, зачарувати слухачів. Зрештою, про велику роль рідної мови у вихованні людини написано багато чудових рядків.

У нашому багатонаціональному соціалістичному суспільстві створено всі можливості для розквіту мов. Мова великого українського народу – це зірка першої величини на небосхилі щасливого братства народів Радянського Союзу. Духовне життя нашого братства стало б похмурим і сумним, якби ця зірка не те що погасла, а навіть примерхла. Мовою народу, якою говорить нині понад 36 мільйонів, створено і творяться неоціненні духовні багатства, що належать усьому нашому братству, усьому людству. І наступні покоління

повинні вносити свої коштовності в скарбницю духовних надбань нашого народу. Звідси важлива загальнопедагогічна проблема: виховувати в молоді любов до рідної мови.

Щоб любити – треба знати, а щоб проникнути в таку тонку й неосяжну, величну й багатогранну річ, як мова, треба її любити. Якщо вчителеві вдалося досягти того, що його вихованці добре знають і люблять українську мову, якщо в душі кожного з них глибоко закладено *чуття рідного слова*, то – в цьому переконує багаторічний досвід – вони знатимуть і шануватимуть також мову великого російського народу, яка в нашій багатонаціональній країні стала засобом спілкування і в інших мовах.

Період найінтенсивнішого оволодіння рідною мовою – два-три останні дошкільні роки та два-три перші роки шкільного навчання – це особливий період найбухливішого розумового розвитку дитини. Перед нею немовби відчиняється вікно в навколишній світ; вона вперше бачить сотні речей, предметів, явищ, залежностей, відносин. І від того, як міцно те бачення в неї пов'язано з мовою, наскільки тонкими й багатограними є ці зв'язки, великою, а інколи й вирішальною мірою залежить її дальший розумовий розвиток, її успішність, її духовне життя. Вдумайтесь у таке загальновідоме явище, як дитяча допитливість. Дитина ставить десятки запитань *що це? як це відбувається?* і особливо багато чому? Якщо не задовольняється або примітивно задовольняється її органічна потреба все знати, то дитина виростає обмеженою в своєму розумовому розвитку. А це найчастіше буває тоді, коли слова, якими дорослі намагаються пояснити дитині світ, дуже вбогі, плутані – і, отже дають перекручене уявлення про світ. Досвід переконує, що розвиток розумових здібностей дитини залежить насамперед від того, наскільки правильна,

внутрішньо багата, емоційно насичена мова, якою задовольняється дитяча допитливість.

Багатство рідної мови, її скарби – це наріжні камені тієї будови, ім'я якої – духовна культура людини. Я глибоко люблю й шаную російську мову, пишу нею, знаю напам'ять "Євгенія Онегіна" і "Кому на Русі жити добре", російська мова для мене – такий же коштовний скарб, як і українська. Але щастя цього великого духовного спілкування було б для мене недоступним, якби в мене не було рідної мови – української – і якби з молоком матері, її колісковими піснями, із словом рідної мови не ввійшла до мого серця ні з чим незрівнянна любов до Вітчизни, до її степів і гір, лісів і рік, до її людей.

Вдумаймося, друже-вчителю рідної мови, вдумаймося в те, яка велика відповідальність покладається на нас – прищепити кожному нашому вихованцеві *тонкість бачення світу*, глибоку сердечну шану до всього, що оточує нас, що збережено поколіннями наших предків і що твориться нині роботящими руками мільйонів трударів. Від нас, друже, залежить те, щоб громадянин, якого ми виховуємо в школі, бачив світ очима патріота, щоб неоціненною святинею стали для нього водночас Пушкін і Некрасов, Толстой і Гоголь, Шевченко й Леся Українка, Франко й Коцюбинський.

Що ж ми маємо практично зробити для того, аби вихованці наші любили рідне слово? Аби вони були духовно багатими, культурними, розумними людьми. Аби слово рідної мови, а тому й слово дорогої для нас російської мови було для них такою ж потребою, як краплина холодної води для мандрівника в безводних степах у палючу липневу спеку.

У вихованні любові до рідного слова не може бути так: спочатку зробимо ось це, а потім перейдемо до цього. Тут треба одночасно робити багато речей. І всі ці речі має

об'єднувати живе слово, принадне, містке, наснажливе.

"Пам'ять народу, – писав Л. Леонов, – величезна книга, де записано все". У живому народному слові нуртує та внутрішня сила й краса, яка не передається ні звуками, ні буквами. Є в українському фольклорі простенька дитяча співомовка: "Сонечко, сонечко, відчини віконечко, бо татари їдуть та тебе заріжуть". Люблять її співати діти, тримаючи на долоні комашку-сонечко. Співанка – як співанка, таких у нашому фольклорі десятки тисяч... А вслухаймося в неї серцем, пам'яттю народу – і ми почуємо в ній відгомін сивої давнини, до серця нашого долине плач і стогін невільників, свист шабель, тривожне іржання коней, дзвінкоголосий сполох. Мудрість словесника-вихователя й полягає в тому, щоб зуміти розкрити перед свідомістю та серцем дітей ту величну книгу, яку Л. Леонов називає пам'яттю народною.

Діти переступили шкільний поріг, стали учнями. І вчитель має передусім ввести їх у квітучий сад, ім'я якому – рідна мова. Хай кожна дитина переживе захоплення, спостерігаючи красу квітки – слова, образу. То копітка й тонка робота, ніжне й ласкаве діткнепня до дитячого серця – показати рідне слово в усій його принадності. Щоб сторінка за сторінкою перед ними розкривалася величезна книга – пам'ять народна. Щоб до їхніх сердець і розуму доходили найпотаємніші грані великого духовного багатства нашого народу. Ці заняття я так і називаю – *Двісті квіток рідної мови*. Це двісті відвідин саду рідного слова двісті бесід про найвитонченішу й найбагатшу в світі красу.

Ось перша квітка – тема нашої бесіди: *Вечірня зіронька*. Діти приходять до школи, сідають на зеленій галявині під столітнім дубом. Сонце схиляється до вечірнього пругу, настає передвечірня тиша. Ми слухаємо цю тишу, дивимося,

як народжується вечірня зоря, як вона згасає, як настає ніч. Розкриваючи красу слова, дбаю, щоб діти побачили чарівні пелюстки дивної квітки, відчули її пахощі. Слово западає в душу дитини, стає її надбанням. І вона вже не дозволить нікому і передусім самій собі спотворити його – зруйнувати *свою* красу. Кожен такий образ стає силою, що розвиває чуття слова: дитина просто не може говорити спотвореною мовою, перекручене слово різче їй слух. Двісті чарівних квіток рідної мови, двісті розповідей про красу слова, двісті зустрічей з красою саду рідного слова – і дитина пізнає перші сторінки великої книги народної пам'яті, збагне неоціненну красу народних святинь. Ось кілька десятків цих квіток-картин, образів, якими прагну освітити дитині шлях до скарбниці рідної мови.

пташки відлітають у вирій. Біля ставка на світанку. Осіннє вбрання лісу. Веселка. Осінній дощ. Перший грім. Бджоли над квіткою хмелю. Джеміль у квітці маку. Ранкова зірниця в полі. Ластівки прощаються з літом. Остання осіння квітка. Зелені озимина. Орачі-трактористи. Верба над річкою. Перший весняний птах. Марєво над обрієм. Хмаринка в блакитному небі. Багряне небо. Коли сонечко сховається за хмарою. Зелена травинка пробила сухий листок. Широке поле. Буйний вітер. Бита дорога. Падають достиглі яблука. Перші сніжинки. Осінній день ("бабине літо"). Квіти троянди. Сонячна галявина. Перший весняний струмок. Сонце зайшло на мороз. Троянда розкриває пелюстки. Виноградні грона. Осінні тумани. Зернина і колосок. Перша крига на ставку. Хуртовина. Цвітуть яблуні. Вранці на пасіці. Тополя в степу над шляхом. Краплини роси на пелюстках жоржини. Восени на бабтані. Мерехтіння зірок. Біля могили воїна. Працьовиті руки матері. Іній на

вербах. Літній день на жнивях. Наше свято Першого Хліба. Радість і туга. Мої прагнення. Спрага в літній день.

Серед Двохсот квіток рідної мови значну частину образів, які є основою роботи над словом, становлять літературні. Кожен із них є справжньою перлиною рідної мови. Ось деякі з них.

Між ярами над ставами верби зеленіють. Сонце заходить, гори чорніють, пташечка тихне, поле німіє. Зелений гай густесенький. Вітер край дороги гне тополю. На могилі кобзар сидить та на кобзі грає. Мати молодая з своїм дитяточком малим. Реве, свище завірюха. Зійшли сніги, шумить вода, весною повія. Вечірня зіронька встає. За сонцем хмаронька пливе. Гомін, гомін по діброві, туман поле покриває. У долині село лежить. Співають ідучи дівчата. Защебетав соловейко – пішла луна гаєм. Очі розкрила конвалія біла і в здивуванні застигла, зомліла. Встала весна, чорну землю сонну розбудила. Минуло тепле літечко, настали холоди. Неначе човен в синім морі, то виринає, то потонав (місяць між хмарами). Як не любити зими сніжно-білої на Україні моїй? Як не любити роботи розумної, праці, що дух веселить? Червоніє за горою, плугатар співає. Та вже весна, та вже красна; із стріх вода капле. Вітер з гаєм розмовляє, шепче з осокою. Любов – це почуття; виховувати любов до рідної мови – значить утверджувати почуття захоплення, здивування, благоговіння. Пізнання краси рідної мови уявляється мені так: ми з дітьми заходимо в квітучий сад і зупиняємося – вражені, здивовані, схвильовані невимовною красою слова. Двісті квіток рідної мови – двісті разів (я говорю лише про молодші класи, а це повинно тривати весь час, доки дитина в школі) ми переживаємо неповторну красу. Підкреслюю: не просто усвідомлюємо, осмислюємо, а

переживасмо. І тоді слово, його внутрішня краса, його барви й пахощі, його емоційні відтінки – все це залишить незгладний слід у дитячій душі.

Любов до духовного багатства, та ще до такого тонкого й ніжного, як мова – це сама суть духовного життя людини. Любячи прекрасне, переживаючи повагу і шану до краси, людина вчиться поважати саму себе. Внутрішня духовна культура, що виражається у чутті слова, чутливості до його багатогранної краси і відтінків, – ця культура стає сильним стимулом самовиховання.

Але допомогти дітям, щоб вони досягнули неповторну красу рідної мови, – нелегка справа. Адже кожне слово, образ – це велика, емоційна наснага, якої не передає тільки тим, що в твоїй розповіді будуть певні лексеми, буде дотримано всіх правил синтаксису та стилістики. Щоб передати її, для цього треба вміти створювати відповідну обстановку, помічати в природі ту розмаїтість барв і звуків, відтінків, яка надихала народ, коли він нагромаджував свій неоціненний скарб – мову.

Ось рядки, які я завжди повторюю з великим хвилюванням: *Сонце заходить, гори чорніють, пташечка тихне, поле німіє.* Дорогий друже-словеснику, якщо тобі вдасться донести до розуму й серця своїх вихованців внутрішнє багатство, красу, велич отаких двохсот сторінок великої книги народної пам'яті – вір, що твої учні навіки полюблять рідну мову, дорожитимуть нею, нестимуть її неспотвореною й чистою. Людина, вихована на таких сторінках великої книги народної пам'яті, все життя своє буде непримиренна до примітива й вульгарності.

Яке невичерпне багатство почуттів в оцій квітці рідної мови – *Сонце заходить, гори чорніють, пташечка тихне, поле німіє.* Тиха липнева година. Сонце щойно сховалось за

обрієм. Ми йдемо з дітьми в поле, сідаємо на стерні й слухаємо тишу скошених нив. Вона якась тривожна, насторожена й печальна. Все, що співало, раділо, купалося в сонячному промінні, – все готується на нічний спочинок. Далекі пагорби вкриваються легкою вечірньою млою. Дивіться, діти, як вечірня мла ніби переливається через краї ярів та долин. Стелиться нивами, пнеться на пагорби. *Гори чорніють* – ніколи не зітрегься з дитячої пам'яті почуттів цей чарівний образ. Поле якось ніби принишкло, загоргаючись у сутінки. Від річки потягло прохолодою, затихли пташки, тільки ще наш степовий співунець-цвіркун пробує смичком струну своєї скрипки, а з ярів пливуть все нові й нові хвилі вечірньої мли... *Поле німіє.*

А яка чудова квітка рідної мови – *Жайворонок у блакитному небі*. Як тільки повертається з теплого краю цей сонячний птах, я веду дітей у поле. Ми слухаємо радісну, багатоголосу музику весняного дня, вслухаємося в найтоншу мелодію цієї музики – жайворонків спів. Мені хочеться, щоб у дитячу душу назавжди запали слова *жайворонок, блакить, небо*. Вогником, який допомагає освітити емоційну насагу слова є казка. Я складаю казку про сонячного птаха й тут же, у полі, розповідаю її:

– Пригляньтесь, діти, до зеленого поля. Бачите, як по ньому мерехтять срібні іскринки? На кожній стеблині. То сонце розсипає їх по степу, а жайворонок підхоплює. Ось він наздогнав срібну іскринку, зловив її дзьобом і кинувся долі. Поклав іскринку на землю, почекав, доки прохолоне. А потім – бачите? – Знову ринув до сонця. Летить назустріч йому і хвалиться: ось у мене крихітка срібла, кину в блакитне море – і воно заграє. Дивіться, як він то вгору злітає, то падає вниз. Кине жайворонок крихітку срібла – задзвенить блакитне небо, і дзвенять степи, дзвенить увесь світ.

Захоплення красою слова – одно з тих найтонших і найглибших почуттів, які треба поволі, але неухильно, докладаючи немалих зусиль, утверджувати в юній душі. Я переконаний, що тільки там, де це почуття виховується, де людина переживає його не один раз, а знову й знову прагне зазнати щасливих хвилин, – тільки там можна говорити про любов до рідного слова.

Є ще один засіб виховання чуття слова й почуття любові до нього. Великий, художньо оформлений альбом. Це – *Скарбниця рідної мови*. Із словесного моря української мови ми вибрали тисячу слів, які вирізняються серед інших своїм особливо поетичним, емоційним забарвленням, несуть у собі багатогранні відтінки мислі її почуттів. Кожному з цих слів присвячено малюнок. Коли ж ідеться про абстрактне поняття, то на малюнку зображається подія, яка передає значення цієї абстракції. Скажімо, до слова *повага* найкраще підходить така картина: хлопчик і дівчинка принесли бабусі яблука на чистому вишиваному рушнику. Багаторічний досвід глибоко переконав мене в тому, що слово назавжди входить в духовне життя людини лише тоді, коли вона пізнає всі його внутрішні поетичні й емоційні відтінки.

Що вкладається в ці поняття – *поетичні, емоційні відтінки*? Візьмемо слово *дитя*. Розкрити перед серцем і пам'яттю дитини його внутрішнє багатство – це значить показати материнські думи, тривоги, хвилювання, надії, радощі – все, що віддається дитині матір'ю. Це значить глянути й на іншу грань цього простого і водночас поетично наснаженого поняття – осмислити хоча б у загальних рисах, передати найяскравішими, найвлучнішими образами дитяче світосприймання; показати світ таким, яким його бачить і спроможна побачити дитина. Про слово *дитя* можна говорити

не одну годину, і щоразу для розмови знайдеться багато цікавого, нового.

Скарбниця рідної мови починається з найпростіших малюнків до слів *ліс, ставок, дуб, сад, луг, галявина, струмок, джерело, потік, річка, берег, день, надвечір'я, вечір, ніч, світанок, ранок* тощо. Далі йдуть малюнки конкретних живих предметів: *курча, теля, ягня, лоша, кошеня, горобець, ластівка, горлиця, сокіл, орел, соловейко, вишня, яблуна, тополя, пролісок, конвалія, жоржини, волошки.*

Особливе місце в *Скарбниці рідної мови* посідають малюнки, присвячені словам *дитя, мати, батько, бабуся, дідусь, син, брат, сестра.* За ними йдуть малюнки, що ілюструють поняття *мужність, вірність, герой, Вітчизна, подвиг, повага, шана, пам'ять.*

Є в *Скарбниці рідної мови* й малюнки, в яких відбито негативні риси людського характеру, вади суспільного життя: *лінощі, жадність, боягузтво, заздрощі, грубість тощо.*

Скарбниця рідної мови – це посібник для вчителя, який має полегшити (тільки полегшити, не більше) копітку проникнення в рідну мову. У початковій школі (та й не тільки в ній) треба щодня знайти час відкрити хоча б одну сторінку *Скарбниці рідної мови.* Робити це слід принагідно, коли виникне потреба, уникаючи небезпеки обвалити на дітей лавину вражень, яких вони не в змозі осмислити й пережити.

Краса, багатство, найтонші відтінки й пахощі слова відкриваються в поетичній мові. У ній – візьмемо казку, народну пісню, співомовку чи вірш – немовби шліфуються грані слова, у найбільшій повноті виявляючи його внутрішню красу. Зокрема в народних казках протягом століть відкладалися найкоштовніші перлини мовного багатства. Казка – це не тільки дитинство людства, а своєрідний світ

дитинства і в наш час – в епоху атомної енергії й космічних польотів. Тому необхідно, щоб кожна дитина взяла із світу казки для свого духовного розвитку все, що тільки треба взяти.

У нас є Кімната Казки. У ній – вирізані з картону й фанери хатка на курячих ніжках, хатинка кози з сімома козенятами, Івасик-Телесик і з гусьми-гусенятами, сірий вовк і хитра лисичка, Баба-Яга і Кощей Безсмертний. Сюди час від часу приходять малюки-дошкільники і молодші школярі. Коли землю огортає вечірня мла – як добре слухається і сприймається казка! Тут усе пройнято духом народної мислі і народних образів; тут кожне слово звучить, мов чарівна музика. Діти сидять, затамувавши віддих, а навколо них творяться дивні дива: з темного лісу виходить сірий вовк і тягне в хачі солом'яного бичка, на крила-крилята сідає маленький Івасик-Телесик, в пекельній печі варить своє отруйне зілля Баба-Яга...

Саме завдяки казковості, таємничості обстановки до найглибших куточків дитячого серця доходить гра барв і відтінків рідного слова. Слово тут не тільки несе певний смисл, а й звучить для дитини, як музика, і їй хочеться ще й ще раз слухати чудову мелодію. Сім, вісім, десять, п'ятнадцять разів слухають діти казку про трьох братів, про Івасика-Телесика – а слухати хочеться знову й знову, бо кожне повторення – то все нова й нова казка. І кожного разу в слові для дитини, відкривається якась нова грань.

У Кімнату Казки ми приносимо не лише казки, а й інші чудові твори рідної літератури. Тут перечитуємо "Кобзаря" Шевченка, вірші Лесі Українки, оповідання й поезії Івана Франка, твори Архипа Тесленка, Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Максима Рильського, Павла Тичини, Андрія Головка. У цій казковій обстановці, де розкриваються всі грані

поетичного, емоційного смислу слова, діти, зрештою, стають поетами, творцями. Тут починається творчість.

Словесна творчість – це могутній засіб розумового розвитку людини, перед якою відкривається світ. З того часу як слово стає для дитини інструментом, за допомогою якого твориться нова краса, дитина піднімається на нову сходинку бачення світу, досягає якісно нового етапу в своєму духовному розвитку. їй хочеться у слові виразити своє захоплення, свій подив перед красою світу.

Дитяча творчість починається з казки. Немає дитини, яка б, вражена красою поетичного слова, не створила власного образу. Ось переді мною казки, складені учнями 1-4 класів. Перечитуєш їх і переконаєшся, що це – справжні іскорки пошани до слова. Без такої поетичної творчості в роки дитинства немислиме виховання любові до рідної мови.

Ось казки, складені учнями 1-4 класів у 1966/67 і 1967/68 навчальних роках.

Хвалькувата троянда

Зацвіла рожева троянда, запишалася. Хвалиться троянда: "Я краща від сонця". А сонечко й сховалося за обрій. Настала ніч. Троянда посіріла. Бо без сонця немає й краси.

(1 клас, Олена Мандрнгеля).

Жаба й райдуга

Засяяла в небі райдуга. А жаба сидить у болоті й сміється: "Хіба це красиво? Ось як сонечко припече та зацвіте в болоті мох – ото буде красиво".

(1 клас, Галя Сироватка).

Вороняча школа

Старий ворон відкрив у лісі школу. Для всіх пташок. Привели свою малечу сороки, лелеки, дятли, жайворонки. Старий ворон відкрив книгу і сказав: "Каррр..." Йому хотілося, щоб і всі інші птахи говорили: каррр... Але кожне пташеня співало по-своєму. Нічого не вийшло з воронячої школи.

(1 клас, Микола Середа).

Лісові дзвіночки

Зацвіли квіти – лісові дзвіночки. У кожній пелюстці маленький молоточок. Як тільки подихне вітерець, молоточок доторкається до пелюсточки і дзвонить. Пливе дзвін по лісу.

(1 клас, Валя Щербина)

Іскорки сонця

Рано-вранці жайворон залишив гніздо і заспівав високо-високо в небі. А з гнізда дивилися жайворонята. Бачать вони: на крильцях у матері горять сонячні іскорки. Просять вони матусю: "Принеси нам іскорку". А вона їй каже: "Виростете, злетите в небо – самі принесете іскорку сонця на землю".

(1 клас, Віталій Ворожило).

Сова і соняшники

Летіла вночі сова та їй залетіла на соняшники. Чує, як квітки між собою говорять: "Скоро зійде сонце, буде гарно".

Здивувалася сова: "Навіщо їм сонце? Адже в темряві так добре".

(1 клас, Олександр Фесенко).

Звідки злетів у небо жайворонок

Весною сонце розтопило сніг. На землі лежала маленька сіра грудочка. Сонечко нагріло її. І ось вона ожила, заворушилась. Це вже не грудочка, а сіра пташка. Жайворонок. Знявся високо в небо і весело заспівав. Про сонце і про весну.

(2 клас, Євдокія Гаврилова).

Серце героя

Була війна з фашистами. Маленький хлопчик-піонер допомагав радянським солдатам битися з ворогом. Він подавав кулеметникові патрони. Раптом бійця поранило, і він знепритомнів. Піонер став до кулемета. Відкрив вогонь по фашистах. Не міг перестріляти всіх, вони йшли чорною хмарою. Ворожа куля вдарила в груди юного героя. Розірвала груди, і впало серце піонера на землю. Помер хлопчик за життя своїх рідних, за свою Радянську Батьківщину. Прийшли селяни, поховали юного героя. Поховали й серце, загорнувши в червоне полотно. І виросла на тому місці червона троянда. Квітне вона вічно.

(3 клас, Галя Рядова).

Як Горобець і Ластівка помінялися гніздами

Сподобалося Горобцеві ластівчине гніздо. "Давай,

Ластівко, поміняємося гніздами", – каже Горобчик. "Міняймося, Горобчику", – відповіла Ластівка. Сидить Горобець у ластівчиному гнізді. Душно йому там, темно. Зацвірінькав Горобець – і цвірінькання не чути. А Ластівці в горобиному гнізді холодно. Солома тріщить, в очі сиплеться. Думає вона: "Як же тут ластовенята житимуть?" А Горобець бідкається: "Як же тут горобенята житимуть? Їм же душно тут буде, темно". Подумали, подумали Ластівка й Горобець – та й повернулися до своїх гнізд.

(2 клас, Наталка Бардаш).

Березоцвіт

У маленькій нірці під березою живе Березоцвіт. Це маленький хлопчик з синіми оченятами та білим волоссям. Взимку він спить на пухкій подушці з трави. А як тільки пригріє ясне сонечко, він пробуджується. Бере відерце з білою фарбою, щітку маленьку – і йде фарбувати берези. Щоб чисті були, гарні. Фарбує Березоцвіт дерева й співає, його пісенька схожа на тихесенький шелест беріз.

(2 клас, Валя Ялисоветська).

Казка про Ранкову Зірницю

Це було в школі для сліпих. Сліпий хлопчик – а там усі сліпі – встав рано-вранці, пішов до саду. Він любив слухати Музику Весняного Світанку, його обличчя відчувало подих легкого ранкового вітерця.

До хлопчика підійшов Учитель. Торкнувся плеча сліпого. Хлопчик запитав:

– Скажіть, Учителю, звідки віє цей ласкавий вітер? Що

там є – звідки він подихає?

– Там Ранкова Зірниця, – відповів Учитель.

– А яка вона?

Учитель став розповідати:

– Вона – мов рожева пелюстка макової квітки... Вона – немов квітка персика...

Обличчя сліпого хлопчика скривилося від болю.

– Вчителю, – сказав він, – я не бачив ні макової квітки, ні персика.

– Пробач мені, – тихо промовив Учитель. – Ранкова Зірниця – мов поцілунок матері. Мов доторкання її щоки.

– Тепер я знаю, яка Ранкова Зірниця, – прошептав сліпий хлопчик.

(3 клас, Ніна Пащенко).

Жменя рідної землі

Проводжала мати сина в Радянську Армію. Проводжала та й наказувала: – "Бережи, сину, Вітчизну. Люби її, як мене, рідну матір. А якщо ворог піде на нас війною і доведеться битися за Вітчизну, згадай, як пахне рідна земля. Ось вона, візьми її з собою". І дала синові жменю рідної землі в червоному шовковому мішечку.

Служить син на кордоні: з червоним мішечком не розлучається. Одного разу вночі стояв він на варті радянського кордону. Раптом пішли на нього вороги, стріляють. Поранили в груди. Полилася кров на землю. Притиснувся молодий солдат ще тісніше грудьми до землі і відкрив по ворогові ще сильніший вогонь. Цілу ніч не давав він ворогам піднятися з землі. А вранці відчув, що немає сил.

Пригадав червоний мішечок. Вийняв з кишені, приклав до серця. І зразу відчув себе сильним і могутнім. Закрилась рана на білому тілі. Знову стріляє солдат по ворогові. А потім прийшла підмога, і ворогів прогнали. Найдорожче для мене – рідна земля.

(4 клас, Олександр Давиденко).

Звичайно, казка – це лише перша пелюстка в квітці дитячої творчості. Друга пелюстка – твори про те, що дитина бачить навколо себе, що її хвилює, чим вона захоплюється, про що мріє. І тут, коли визначаємо тему для твору, треба конче дбати, щоб вона вже своїм формулюванням наштовхувала дітей до роботи над образним словом, давала їм змогу відчутти неповторну красу і силу рідної мови. Ось ті окремі теми, котрі ми пропонуємо своїм учням.

У 1 класі: Хризантеми – діти осені. Перші сніжинки впали на землю. Що сниться дубові взимку. Як травинка пробила торішній сухий листок. Бджола над квіткою.

У 2 класі: Ластівка будує гніздо. Рання осінь у полі. Ласкавий вітерець і холодний вітер. Де гріється взимку зайчик. Перші весняні струмочки.

У 3 класі: Як ми знайшли в полі (в лісі) гніздо. Літній день, що найбільше мені запам'ятався. Осінні й весняні квіти. Дятел на дубі. Вишневий садок у травні. Колоситься пшениця. Праця наших батьків.

У 4 класі: Я посадив Яблуню Матері. Свято Першого Хліба. Як подорожує краплина води. Дуб і верба. Найкрасивіше і найпотворніше. Листопад.

У 5 класі: Ми шануємо пам'ять воїнів, що полягли в боях за

Вітчизну. Для чого людина живе на світі. Якою людиною мені хочеться стати. Що освітили перші промені сонця. Восени в яблуневому саду.

У 6 класі: Зелена ялинка в січні. Що для мене найдорожче в світі. Як я уявляю добро і зло. Як я уявляю щастя. Перед грозою в квітучому саду. Честь і гідність радянського громадянина. Оповідання про подвиг юного партизана.

У 7 класі: Літній день на жнивях. Яблуні в зимовому вбранні. Зеленіють луги. Перший весняний грім. Як я уявляю мужність. У чому краса людини. Що таке подвиг. Мої мрії про майбутнє.

Ось кілька творів на ці теми.

Що сниться дубові взимку

Взимку дуб спить. Не скидає листя, щоб тепліше було. Це немов його ковдра. Сниться йому літо. Як гримів грім і шумів дощ. Як у небі сяяла веселка. Як сів на гілку соловейко і заспівав. Прокинувся дуб і зітхнув. Хочеться дубові, щоб швидше настало літо.

(1 клас, Майя Постолова).

Рання осінь у полі

Коли приходить рання осінь у поле? Як пахне динями й яблуками. Схилилася при дорозі біла квітка ромашки. Замок цвіркун. Лелека став на одній нозі і дивиться туди, де заходить сонце.

(2 клас, Ніна Шевченко).

Якою людиною мені хочеться стати

Мені хочеться стати прикордонником. Щоб уночі стояти на захисті нашої Радянської Батьківщини. Всі люди сплять спокійно, а я стою на варті. Десь далеко й матуся спить. Спи спокійно, мамо, я пильно дивлюся у темряву. Ворог не посміє перейти кордон. А якщо й спробує – я схоплю його й приведу на заставу.

Мені хочеться, щоб мати гордилася мною, щоб говорила людям: "Ось, який у мене син".

(5 клас, Віктор Павленко).

Така творчість є важливим засобом і в формуванні комуністичних переконань. Користуючись словом для самовираження, дитина усвідомлює свої позиції, утверджується в своєму особистому ставленні до добра і зла, до рідних і ворожих народів і соціалістичному суспільству сил. Слово рідної мови, отже, стає могутнім чинником утвердження комуністичного світогляду й любові до Радянської Батьківщини.

Багаторічний досвід переконав мене в тому, що в руках педагога слово є могутнім засобом, здатним піднести, звеличити людину в її власних очах, утвердити її патріотичну свідомість і громадянську гідність, на все життя відкрити в її серці невичерпні й вічні джерела любові до землі своїх предків, до завоювань соціалістичної революції, пошани до героїв боротьби за наше щасливе сьогодні. Вирішальну роль тут відіграє слово про те, якою була наша Батьківщина до революції і якою стала Вітчизна, перетворена боротьбою й творчістю народу, натхненного ленінськими ідеями

Комуністичної партії. Я читаю дітям твори Тараса Шевченка і Лесі Українки, Івана Франка і Павла Грабовського про тяжке, нужденне життя трудящих нашої прекрасної України у тому страшному "раї на землі", де щастя людина бачила тільки в казці та пісні. Читаю про минуле, щоб кожна дитина розумом і серцем осягнула щастя свого нинішнього соціалістичного життя, пережила й ніколи не забула, як важко дісталось воно. А щоб розкрити ціну цього щастя, доношу до дитячих сердець слово про великий історичний подвиг – подвиг Леніна і керованої ним Комуністичної партії, подвиг комуністів-героїв, подвиг мільйонів радянських людей, які віддали своє життя за свободу й незалежність Радянської Батьківщини в роки громадянської і Великої Вітчизняної воєн.

Чим ріднішою, дорожчою для дитини є ідея, втілена в слові, тим глибше западає це слово в її серце, тим міцніше, органічніше входить воно в її духовний світ. Якщо ви хочете, щоб людина вже в дитинстві вмiла виражати словом свої думки про найтонші відтінки навколишнього світу, людських почуттів і прагнень, якщо ви хочете, щоб слово було для неї не завченими звуками, а живим вираженням самої себе, – умійте вибрати із скарбниці рідної мови *найвагомiші, найгостріші, найпалкіші слова*. Такі слова, які б змушували людину глибоко переживати своє ставлення до того, про що вона дізнається, чує, думає. Знайдіть у рідній мові слова, в яких зазвучав би весь діапазон людських думок і почуттів.

"Українська мова і літ. в школі".- 1968.- №12.- С.1-10

*Стежка до
квітучого саду*

Якось гостив я у свого земляка Олексія Федоровича. Тридцять літ працює чоловік у колгоспі. Давненько, що не кажіть, а от до "змодернізованого ярлика" своєї роботи ніяк не звикне: "Тваринник... – Олексій Федорович зніяковіло розводить руками, – не знаю, кому й навіщо здумалося вигадати таке слово? Бо пастух же я, звичайнісінький собі пастух... Років три тому приїздив до мене кореспондент. Мав писати про духовне зростання сучасної людини. Все доскіпувався, яке технічне оснащення моєї праці: машини, хімія... А які машини, яка хімія в пастуха? Скривився, коли я сказав, що й при комунізмі основним знаряддям праці в пастуха залишиться батіг..."

Коли Олексій Федорович познайомив мене зі своєю бібліотекою, подумалось, що про духовний світ сучасної людини, або як часто говорять, простої людини, починати розмову треба не з праці. Вона в пастуха звичайнісінька, і нічим її не вдосконалиш, а от людина Олексій Федорович – незвичайна. В його бібліотеці – класика й сучасне письменство. Більше 20 видань Котляревського – від дореволюційних до новеньких, ювілейних; кілька десятків книжок Тараса Шевченка. Знає Олексій Федорович твори сучасних українських письменників – від ветеранів до наймолодших. Бідкається: "Вміють у нас видавати книги, та не вміють торгувати ними: завозять у книгарні за принципом: на таку-то суму (як оселедці на вагу)".

Кілька годин говорили про літературу, про книгу й слово, про творчість. Непомітно зайшла розмова про смисл життя, "Люблю свою працю, – зізнався мій співрозмовник. – Люблю тихі світанки в полі, спів жайворонка, гарячий літній полудень. А все ж не в праці вінець життя. Якби жив чоловік однією працею – то була б каторга, вбоге животіння... Щастя й смисл

життя мого – в книгах, в думці. Це облагороджує – ось що дуже важливо..."

Запитую:

"А вчитись далі не думаєте?"

Пастух усміхнувся. "Не раз і не двічі питали мене. І кореспондент теж. Закінчив я семирічку. Думаю, що в школу ходити далі не було потреби, та й зараз немає. Ось моя школа, – показав на полиці з книгами. – В мого сусіда син позаторік закінчив десятирічку. Готувався до інституту. Накупив посібників, з ранку до ночі сидів під грушею, затуливши вуха... "Зрізався" на іспиті, а приїхав додому, зв'язав шкільні підручники мотузкою й виніс усе те на горище. Другий рік працює хлопець на будівництві, в хаті – жодної книги. Прийде з роботи, переодягнеться – і в кіно. А по дорозі – до чайної загляне, сто-двісті грамів горілки хильнути. Мав уже два тижні за дрібне хуліганство... Питаю: чому, Степане, книг не читаєш? Він відповідає: "Навіщо мені книги? Нехай читають їх інженери... А ми – люди робочі..."

Щоразу, коли мова заходить про шкільний курс літератури, про книгу, методику роботи вчителя – мені пригадується Олексій Федорович. З великою тривогою дивлюсь на тих молодих людей, які по закінченні школи вступають на шлях трудового життя й іноді забувають про книгу; не знаючи, як "убити час", витоптують стежку до корчми чи то пак чайної (корчму тепер переінакшили). Духовне життя молодого робітника й колгоспника, моральне здоров'я людини праці, утвердження людської гідності, самовиховання – все це пекучі питання нашого сьогоденного життя, й дотичні вони передусім до школи й книги. Соціологів, психологів, юристів з кожним роком все більше хвилює проблема духовної повноти особистості, духовного багатства людини, яка здобувши

восьмирічну, середню чи вищу освіту, основним і єдиним своїм заняттям має працю. На жаль, ця проблема, ще мало хвилює школу. А тим часом, пильно вивчаючи суть багатьох складних явищ життя, приходиш до висновку, що рівнем освіти: (восьмирічна, середня, вища), аж ніяк не визначається повнота, багатство духовних інтересів людини. Духовна пустота, убогість, обмеженість подеколи характерні навіть для людей, які закінчують вузи.

У соціологів є термін: рівень споживання духовних цінностей. В це поняття вкладається смисл: яке місце в духовному житті людини займає література, музика, театр, образотворче мистецтво, кіно і т.д. Тут ріже слух слово споживання. Точніше, на мою думку, можна було б сказати: життя в світі духовних цінностей. І ось приходиш до невтішного висновку: в світі духовних цінностей погано, дуже погано готує людину до життя загальноосвітня школа. У підлітків, юнаків і дівчат у роки їхнього шкільного навчання виробляється звичка дивитися багато кінофільмів (так, саме звичка). Стаючи найголовнішим духовним інтересом, кіно витісняє з життя підлітка найбільшу і найвищу духовну цінність – книгу. Бо дивитися кіно й читати гарну книгу – далеко не одно й те ж. Справжнє читання – це велике напруження сил, творчість. Це самий смисл активного духовного життя особистості в світі слова, думки, образу. Кіно ж ніколи не вимагає, того напруження розумових, емоційних, вольових сил, якого вимагає книга. Звичка задовольняти духовні потреби з незначним напруженням інтелектуальної, емоційної, вольової напруги послаблює чутливість людини – а мова йде про молодь, яка твориться (до слова, це надзвичайно грізна небезпека для всієї виховничої справи). Якщо хочете, щоб вихованець ваш перетворився в того, про

кого говорять "Хоч йому кілок на голові теши" - дозволяйте йому щодня дивитися кінофільми (в кінотеатрі чи по телевізору) – цього досить, аби вихованець став невиховуваним, нездатним піддаватися тонкому виховному впливу – впливу словом. Це явище стало зараз справжнім лихом. Коріння його в тому, що легке, часто бездумне поверхове задоволення духовних потреб за рахунок сильних емоцій і на шкоду вдумливості просто розбещує дитину, підлітка, робить їх примхливими, вередливими (хай не подумає читач, що я ігнорую кіно: подивитись протягом року 5 - 6 фільмів, справжніх творів мистецтва – для дитини, для підлітка велика користь, але ж перетворювати кіно в потік легкої втіхи – просто нерозумно).

Для чого пишу про це? Ми, педагоги, твердо переконані, що книга була й назавжди залишиться найсильнішою і найтоншою духовною цінністю. Життя в світі духовних надбань мусить бути передусім життям у світі книг. У нинішній час, надзвичайно багатий на доступні, дуже легкі для сприймання джерела інформації, книзі, будьмо відвертими, таки скрутненько. І тут наша місія – захистити книгу, захистити багатство духовного життя від кіно, від телевізора, від транзистора, від магнітофона. Вбачаю своє завдання в тому, щоб мого вихованця тягло не в кіно, а в бібліотеку. Щоб йому хотілося посидіти над книгою – посидіти, на самоті подумати. Щоб саме книга викликала хвилювання у підлітка, щоб кожен зазнав велике, ні з чим незрівнянне щастя – засидітися над розумною книгою до світанку.

Ось тут ми й підходимо до того, що в практиці називають викладанням літератури. Щоразу, почувши це словосполучення, ждеш: а чи не почувеш таких же дивних і неправомірних словосполучень "викладання краси",

"викладання почуттів любові й ненависті", "викладання людяності..." Література – предмет особливий, що вирізняється з-поміж інших курсів шкільної програми. Перш ніж заглибитися в роздуми, як вивчати літературу, хотілося б поміркувати – для чого, власне, вона вивчається? Думаю, насамперед, щоб нам щастило рясніше на зустрічі з такими людьми, як Олексій Федорович, щоб усе життя ми кохалися в книзі, щоб особисті наші бібліотеки були пристрасною й прагненням до так щедрого збагачення.

Розповім випадок з історії нашої школи. Шестикласник Михайлик своєю поведінкою часто завдавав прикрощів учителям. Був він занадто жвавий, непосидючий. Багато читав, але з літератури мав трійку: то письмового завдання не виконає, то вірш напам'ять не вивчить. А коли вчителька одного разу запитала: "Чому не вивчив"? Мишко відповів: "Не подобається мені цей вірш, ось давайте я вам прочитаю інші вірші". Й прочитав кілька поезій Тараса Шевченка, яких не було в програмі. У класній бібліотеці з'явилася цікава книжка: "Одіссея" в перекладі українською мовою. Зазначу, щодо місцевої книгарні привезли тільки один примірник її. І раптом... книжка зникає з бібліотеки. Минає місяць, минають літні канікули. Книжка знову в шафі. Випадково розкрили таємницю – книгу взяв Михайлик. Влітку він працював у колгоспі, а потім на зароблені гроші поїхав до Харкова, купив у книгарні "Одіссею"... Шкільна книга потрібна була йому для того, щоб, ходячи з книгарні в книгарню, показувати "Одіссею" продавцям і благати: "Пошукайте, будь ласка, ось таку". Один продавець, мабуть, зрозумів душевний стан підлітка. Разом поїхали вони на книжкову базу, й "Одіссею" знайшли... А ми вже дізналися, що фонд Михайликової бібліотеки складає двісті книжок.

Звичайно, мабуть-таки, потрібна оцінка з літератури, хоч маю тут дуже великий сумнів, адже схильний вважати, що ставити оцінку за успіхи у вивченні літератури – це така ж складна й умовна річ, як, скажімо, оцінювати за п'ятибальною системою любов до музики, ненависть до ворога, непримиренність до ідейного противника... Надаючи саме цим словам дуже важливого значення гадаю, що я далекий від звинувачень в нігілістичному ставленні до оцінювання знань... Адже всі ми щиро віримо, що оцінка – найсолодший медяник і найдошкульніший батіг. Глибоко переконаний, у вихованні таких людей, як Олексій Федорович, Михайлик – оцінка не може бути ні тим, ні іншим. Йдеться про найскладніше й найтонше – про душу людини, про її прагнення й інтереси. Першочергове наше завдання – прищеплювати невгасиму любов до книги, зробити її пристрастю, захопленням, вести людину в світ слова, як у світ краси, як у дивовижний квітучий сад: утвердити в душі юного читача почуття борця, захисника справедливої ідеї.

Як же вивчати літературу в школі, як відкривати світ найвищих духовних надбань?

Уявімо собі, що в класі вивчається музика. Учитель з уроку в урок говорить про музику, а музики діти не чують, бо немає в класі жодного музичного інструмента. На жаль, так часто буває й з вивченням літератури: є слова про літературу, але не чути живого художнього слова. Хорошим, точним іменем називали колись учителя літератури: словесник. Словесник – це майстер, чарівник слова. Зараз, коли книга у скруті, бо багато видатних творів красного письменства зафотографовані на плівку (а на плівці вони в усіх випадках – тільки бліда тінь оригіналу) – як важливо зараз кожному вчителю літератури бути саме словесником! Слово на уроці

літератури – це те ж саме, що мелодія на уроці музики. Адже в школі все починається з слова. Одна з найтонших граней виховання полягає в тому, щоб утвердити в людині чутливість до правдивого слова.

Марно сподіватися на те, що з поліпшенням методів вивчення художнього твору все буде гаразд, діти полюблять красне письменство, яке полонить їх душу на все життя. Любов до літератури, прагнення жити в світі справжніх духовних цінностей залежать від того, які слова чує дитина в школі з перших днів свого школярського життя, яке місце в духовному житті дитини вони посідають. Слово – це й стежечка до дитячого серця, і найтонший інструмент, яким ми, педагоги, доторкаємось до вразливої душі. Я вважаю однією з найважливіших передумов виховного впливу художнього слова на людину (і на уроці, і в години духовного спілкування з книгою віч-на-віч) те, щоб школа була царством мудрого й красивого, правдивого й чуйного, сильного й ласкавого, доброго й мужнього слова. Там, де не замислюються над культурою слова й мовлення, думки й почуття, вивчення літератури перетворюється в такий же обов'язковий предмет, як і всі інші шкільні предмети – й тільки.

Я не допущу перебільшення, коли скажу, що саме у молодшому віці – від шести до десяти – одинадцяти років відбувається становлення почуття любові до слова. У цьому віці дитина осягає найтонші відтінки, барви, пахощі слова. Три з половиною десятиліття роботи з дітьми твердо переконали мене в тому, що чутливість до точності й краси слова, грамотність і те, що я назвав би чуттям рідного слова, нетерпимість до примітивізму, спрощення – все це залежить від того, як зазвучало слово для дитини, коли їй було шість, сім, вісім років. Розвиток розуму дитини, становлення її

здібностей, нахилів, покликання, утвердження інтелектуальної гордості -- ці надзвичайно важливі риси дитячої особистості визначаються тим, що і як почує й скаже дитина про світанок і квітку, метелика й сніжинку, краплю роси на троянді й ключ відлітаючих у вирій птахів. У своїй практичній роботі ми домагаємось того, щоб слово ввійшло в духовне життя кожного вихованця як засіб активного бачення світу й творчості. Щоб слово жило в дитячій свідомості, виблискувало всіма барвами й відтінками краси, породжувало й утверджувало в юні почуття подиву, захоплення перед красою природи, праці, благородства людської душі, поведінки, вчинків.

Я вбачаю виховну мету в тому, щоб слово літературної мови стало власним словом дитини, відклалося назавжди в ній, як власне багатство, власний погляд на світ, стало тією цінністю, якою людина дорожить. Це найнеобхідніша передумова того, щоб дитина була підготовлена до складної творчості -- читання. Передумова того, щоб читання стало духовною потребою, щоб книга стала найжаданішою духовною цінністю. Для того, щоб ввести вихованця в світ книги, треба ввести його в світ слова...

З школярами молодших класів ми проводимо подорожі до першоджерел слова. Це найпотрібніші й найцікавіші для дитини мандрівки. Мандрувати не треба кудись за сотні кілометрів. Дивний світ слова починається зразу ж за вікном школи -- в саду, в полі, серед степу, в лісі, на березі ставка, під високим дубом, під вербою, що схилилася над водою. Слово, вимовлене тут, звучить для дитини як життєрадісна музика. У мене є маленька хрестоматія поетичних творів -- вірші й проза -- класиків і сучасних письменників. Ці твори спеціально підібрані для того, щоб читати серед природи. Прочитаний

серед природи поетичний твір звеличує, підносить людину – тут не скажеш краще, ніж сказав Олексій Федорович. Це облагороджування словом – сама суть виховної сили шкільної словесності.

Одна мандрівка до невичерпного джерела слова може дати більше, ніж десятки уроків серед чотирьох класних стін. Я ніколи не забуду тихого осіннього дня. Сонце схилилося над лісом. Природа немов би завмерла, чекаючи холодної осінньої ночі. "Висне небо синє, синє, та не те... Світить, та не гріє сонце золоте..." Прочитав я дітям прекрасні рядки поета. Кожному хотілося повторювати їх, і в кожному повторенні оживала своя, індивідуальна, неповторна картина. Ці кілька хвилин перед заходом сонця назавжди залишилися не тільки в свідомості, а й в емоційній пам'яті, в серці.

Коли слово живе в дитячій свідомості як особиста духовна цінність, дитині хочеться творити словом. Це одна з найтонших сфер духовного життя дитинства, отрочтва, юності. Якщо ви хочете, щоб школа стала вогнищем культури, щоб у роки шкільного життя вихованець ваш дивився на світ широко відкритими від подиву очима й творив красу в самому собі, спонукайте дитину до творчості словом. Це ні з чим незрівнянний духовний стан. У дитини радісно б'ється серце, вона переживає гордість творця, відчуває приплив енергії. Шукання свого слова й є тим складним психологічним явищем, яке ми називаємо розвитком розумових здібностей. Творчість необхідна не тільки для художнього, естетичного виховання. Це формування спостережливості, допитливості, бажання знати, бути розумним, кмітливим. Той, хто в процесі творчості засобами слова збагнув його красу, легко відрізняє справжній художній твір від метелика-одноденки. Ми прагнемо того, щоб кожен учень пережив стан творчого піднесення, радісне

хвилювання.

Можливо, читач здивується: стаття про вивчення літератури в школі, а мова йде головним чином про молодші класи, про роботу над словом, про дитячу творчість. Дивного тут нічого немає. Для того, щоб засівати ниву, треба підготувати ґрунт, відібрати по зернині насіння. Без цього взагалі не можна уявити тих шляхів, якими йде розвиток естетичної культури особистості, формування духовної потреби в книзі. Я не можу жити без того, щоб кожні два-три роки не перечитати "Кола Бруньйона" Ромена Роллана і "Братів Карамазових" Достоевського, "Російського лісу" Леонова й "Весняних вод" Тургенєва, "Вершників" Яновського, щоб в години самотності не відкрити книжечку віршів Максима Рильського і Володимира Сосюри, романів Олеса Гончара. Це мої улюблені твори, і життя моє було б бідним, якби я не приходив час від часу до цих цілющих джерел. Виховна місія словесника полягає в тому, щоб у кожного вихованця були свої улюблені твори. Учень тільки тоді й стає вашим вихованцем, словеснику, коли вам удалося запалити перед ним вічний вогонь любові до невмирущих художніх цінностей. Ми прагнемо до того, щоб улюблений художній твір став для вихованця тим, чим стає улюблений музичний твір для музично освіченої й вимогливої людини: улюблену мелодію хочеться слухати десятки разів, і щоразу ми відкриваємо в ній щось нове й нове.

Гостинного вечора до школи приходять учні. Сьогодні вечір художнього слова. Читається вірш Лесі Українки "Contra srem spero". Двадцять вісім учнів читають один і той же твір. Це тверде переконання наших словесників: як і виконання музичної мелодії, в читання вірша кожна людина вкладає свої творчі сили, кожне звучання вірша – це глибоко індивідуальна

творчість. Як і музична творчість, читання поезії допомагає людині виявити себе, осмислити те, що зріло десь у глибині душі.

Вивченню творів передує індивідуальне читання. Наші словесники зробили за правило: перш ніж говорити про художній твір, учень заглиблюється в його художні образи. У шкільні роки важливо не те, щоб прочитати багато. Вирішальне значення має те, як людина читає. Справжнє читання – це співпереживання. Тільки за цієї умови вивчення художнього твору стає ідейним вихованням, бо найтонші й найживотворніші корінці переконань – почуття.

Література – це предмет, покликаний вчити жити. Немає й бути не може художнього твору, який стояв би поза боротьбою добра й зла, прогресу й сил темряви, невігластва, пригнічення людини людиною. Справжній словесник завжди кудись веде, до чогось закликає. Але вести й закликати треба не гаслами й загальними фразами, а художніми образами. Вчити любити й ненавидіти, утверджувати готовність боротись за добро й непримиреність до зла – в цьому найголовніший секрет майстерності словесника-людинознавця. Хоч би якою далекою від сучасності була тема твору, що вивчається на уроці, він мусить звучати сучасно. Від уміння знайти точку зіткнення образів твору з світом думок і почуттів сучасного підлітка, юнака, залежить ідейне звучання вчительського слова. Майстер-словесник вміє вести урок літератури так, що його слово про художній твір є зверненням до розуму й серця вихованців, бесідою батька з своїми дітьми, старшого товариша з однодумцями.

Вивчається один з найвизначніших творів української класики – роман "Хіба ревуть воли, як ясла повні?" Панаса Мирного. Світ, зображений в ньому, для сучасного юнацтва

дуже далекий, і вивчення роману здалося б сухим і нудним, якби словесник не зумів художньо розкрити ідеї, співзвучні духовному світові молодій людині наших днів. Ідейне виховання при вивченні таких творів, як "Хіба ревуть воли, як ясла повні?" П.Мирного, "Злочин і кара" Ф.Достоевського, починається там, де вихованець думає не стільки про долю людини, яка жила сто років тому, скільки про власне життя. Чим похмуріші картини страшного минулого зображаються в творі класики, тим важливіше пробудити в вихованцеві прагнення до ідеалу й ненависть, непримиренність до зла.

Словесник формує душу вихованця – його переконання, погляди, стремління, оптимістичну впевненість у своїх силах. Майстерність вихователя-словесника полягає в тому, щоб не тільки дати знання, а й утвердити певне ставлення до того, що пізнається. Вивчення літератури про сучасність – це роздуми про життя, погляд на складний духовний світ людини; разом з тим це пізнання вихованцем самого себе – самопізнання, самоутвердження, самовиховання. Урок літератури, на якому вивчається твір про сучасність, не досягне виховної мети, якщо в молодій людині, до якої ми спрямовуємо свій заклик, не постануть питання: хто я? Для чого живу на світі?

Це досягається тим, що слово вчителя утверджує в юній душі привабливість ідеалу, захоплення ідеальним. З роздумів про життя, пробуджених словом учителя на уроці літератури, вихованець наш мусить завжди виносити впевненість в правоті наших соціальних, політичних, моральних, естетичних устоїв. Особливо важливо це при вивченні творів, у яких значне місце посідає критика негативних явищ нашої дійсності. Людина, якій будувати комунізм, мусить бачити світ в усій його складності. В.Г.Белінський писав, що всяке заперечення, щоб бути живим і поетичним, мусить робитися в ім'я ідеалу. Ці

мудрі слова вчителів літератури не можна забувати ні на хвилину. Людина, якій будувати комунізм, мусить бачити світ в усій його складності. Суспільні, громадянські ідеали мусять стати її особистими ідеалами. Втім, поєднання особистого й громадянського в процесі вивчення літератури – тема окремої статті...

"Літературна Україна". - 1969. - 26 вересня

*Слово
про слово*

Недавно в одному підручнику педагогіки я прочитав буквально таке: слово вчителя відіграє другорядну роль серед методів впливу на дитину, на першому місці стоїть активна діяльність, праця. Тож – не дивно, що в останні роки серед учителів поширилась думка, що "словесне виховання" дає малий результат. Ця думка виявилась у зневажливому ставленні до виховної бесіди. Рідким явищем у деяких школах стає вдумлива підготовка вчителя і піонервожатого до зустрічі з учнями – йдеться про підготовку живого звернення вихователя до розуму і серця людей.

Звичайно, у формуванні духовного обличчя людини велику роль відіграють поведінка, взаємини в колективі, конкретна праця на благо народу. Але ж і поведінка, і взаємини, і праця – все це залежить від складних процесів, що відбуваються в душі, найважливішим засобом впливу на яку є слово. В руках вихователя слово – такий же могутній засіб, як музичний інструмент в руках музиканта, як фарби в руках живописця, як різець і мармур в руках скульптора. Як без скрипки немає музики, без фарби і пензля – живопису, без мармуру й різця – скульптури, так без живого, трепетного, хвилюючого слова немає школи, педагогіки. Слово – це ніби той місток, через який наука виховання – переходить у мистецтво, майстерність.

Пригадую випадок із своєї педагогічної практики. Тихого теплого вечора ранньої весни ми поверталися з лісу. Попрощавшись з дітьми, я повернув на стежку, що вела до моєї оселі – маленької білої хатки, обсадженої бузком. Був той короткий і прекрасний період весни, коли вже все пробудилось після довгого зимового сну, але життя рослин ще тільки починається: блищать ніжні листочки, що тільки-но показалися з бруньок, пробиваються до сонця світло-зелені голочки трави, прозорим туманом вкрився верболіз...

Зачарований красою, я стояв дивився.

І раптом до мене долинуло дитяче зітхання. В ньому чулось горе, страждання. Стараючись ступати нечутно, я поминув хатину і пішов у гущавину парку. Через хвилину побачив: під гіллястою вербою, недалеко від ставка сидів Кость Д., п'ятикласник, тихий, задумливий хлопчик. Я знав про горе, яке важким каменем давило душу дитини. Його батько помер, в сім'ю недавно прийшов вітчим, і хлопчик важко переживав це. Коли я доторкнувся до його плеча, хлопець здригнувся, щось хотів сказати, але уста його скривились від болю. Не можна було залишати його самого. Мусив якось заспокоїти, втішити...

– Ходімо, Костю, зі мною, – сказав я. Він слухняно підвівся. Ми вийшли на високий курган край села, перед нами розкинулась біла повінь абрикосових садів.

У вечірніх сутінках я не бачив очей хлопчика, але з того, як міцно стиснув він мою руку, як притулився до мене, я зрозумів, що чорні думки, які заволоділи свідомістю дитини, мені вдасться розвіяти. Ми пішли з Костею до мене додому. Сіли на подвір'ї, розпалили багаття, приготували вечерю. До півночі я розповідав йому про вічну боротьбу людини за щастя і правду, про сміливих, відважних людей, поки хлопець не заснув...

Слово... Яке воно потрібне дитині кожної хвилини – і тоді, коли вона втішається радіщами життя, і тоді, коли її серце стискає сум.

Я не уявляю собі й виховання любові до природи без живого, трепетного слова. Люблю ходити з дітьми в поле теплими осінніми днями, їх зачаровують не тільки краса природи, а й розповіді про неї.

– Дивіться, діти, на наші степи, долини, переліски – скільки тут краси і яка вона різноманітна. Яке багатство барв, кольорів,

відтінків! Наш правий берег Дніпра горбистий. Горби йдуть немов хвилями – одна ближче, друга далі. І чим далі хвиля, тим тонші, ніжніші барви накладає на неї сонце. Дивіться на першу. Тут можна розрізнити кожне дерево, навіть стебло соняшника. Он гіллястий дуб; листя на ньому ще зелене, як рута, а поряд – клен ронить на землю різнокольорове вбрання. Дивіться на другу хвилю: вона сіра, як отара овець у тумані. Дерева на тих горбах здаються табунами гусей, що спустились відпочити перед далекою дорогою. Третя хвиля – синя, як пелюстки пролісків. На ній уже можна тільки вгадати, а не розрізнити дерева, лісосмуги, прямокутники полів. Усе це ховається в якомусь серпанку.

Придивіться краще – чи не здається вам, ніби над далекими селами, над полями і лісами хтось розкрив величезне вітрило, і воно рухається – наближається до нас? А слідом за синьою хвилею ще одна, четверта, – бузкова. Дивіться, як грає вона на сонці дивними переливами!

А далі – голуба хвиля. Придивляєшся до неї і думаєш: що це – морський вал чи ніжна хмаринка, яка пливе на небі? Ні, це далекі простори. Там теж села, ниви. І все вкрито тонким блакитним покривалом. Що ж далі, за п'ятою хвилею?..

Стоїмо ми серед оцих хвиль, милуємося красою рідної землі. Милуємося сонцем, яке так щедро поклало свої барви на світ. На кожній хвилі ви бачите високі кургани – вічних вартових наших степів. Тисячі літ стоять вони в степу. Багато бачили вони і розповіли б нам, якби могли. Сотні поколінь зросили нашу рідну землю своїм потом і кров'ю. Тисячі людей загинули на цьому просторі, що відкривається перед нашими очима, за свободу і незалежність Батьківщини. І коли думаєш про героїв, які віддали своє життя за те, щоб над нами сяяло сонце, ця краса стає ще дорожчою.

Погляньте на Дніпро, на лівий берег. Ми не бачимо там таких хвиль, як на правому березі. На багато кілометрів розіслалась рівнина. Здається, до самого обрію на землю хтось поклав тонкі малахітові пластинки. Це зеленіє озимина. А між цими пластинками – села...

Діти слухають зачаровано. Найбільші пустуни стоять, затамувавши подих. У думці вони подорожують безкраїми просторами рідної землі. Слово розкриває перед ними їх красу. Слово звучить для них як музика. Воно насичене пахощами трав і лісу.

Як важливо, щоб у кожному слові вихователя трепетала, хвилювалась, раділа і обурювалась жива людська пристрасть! Бо хоч який високий буде зміст слів, що їх чує дитина, вони залишаться для неї мертвими, і ніколи в них не займеться вогник почуття, не запульсує кров. Цю душевну повноту і насиченість слова не можна почерпнути ні з яких книжок, посібників, вказівок. Вона дається тільки життям, входить у душу вихователя і віддається дітям, як найдорогоцінніше духовно багатство...

Минає година. В красі природи, що вічно змінюється, я бачу багато нового. Сонце схилилося вже до обрію, звідкілясь із-за горбів виповзають сині вечірні сутінки. Цю зміну тепер помічають мої вихованці. Я бачу, їм хочеться ще раз почути, пережити музику слова.

– Подивіться на небосхил, – знову кажу я учням. Його лінія на деякий час у передвечірню годину стає ясною, чіткою. Тепер можна побачити і обриси далеких гір, і ліс. Природа ніби відкриває перед нашими очима те, що було сховано вдень, коли сонце стояло високо над землею. Повітря холоднішає. Здається, якби людина могла стати велетнем, якби їй вдалося торкнутися синіх обрисів далеких гір, земля обізвалася б

тихою чарівною музикою. Таке все красиве в ці передвечірні хвилини.

Та он гляньте – лінія небосхилу оповивається фіолетовим серпанком. Щохвилини змінюється забарвлення горбів – тих дивних хвиль, що під сонцем такі пишні, різнокольорові. Найближча хвиля, що була строкатою, різнобарвною, грає-переливається червоними відблесками. Сіра хвиля стає рожевою, синя – темно-зеленою, бузкова – темно-фіолетовою, голуба – синьою. І все це знову зміниться через кілька хвилин.

От уже краєчок сонячного диска сховався за обрієм, і всі хвилі горбів ніби пірнули в темно-фіолетове марево. Тільки вершини їх ще червоніють. Сонце вже сховалось, а вершини ще грають позолотою. Коли ці золоті вогники згаснуть, річка темряви вихлюпне з балок і ярів, розіллється по всьому простору... Ці хвилини – найчудовіші у вічному кругообігу часу. Ними навіяні народні казки. Темрява розливається з ярів, балок, дібров – і людська фантазія малює бабу-ягу, сірого вовка, хитру лисичку.

Діти повертаються додому радісні, схвильовані.

...Піонерський збір може бути цікавим не тільки тоді, коли всі діти що-небудь роблять і активна діяльність захоплює їх. Такі ж гарячі почуття може пробудити і слово. Пригадується збір, присвячений дітям алжирських патріотів. Коротку газетну інформацію про двох дівчаток, на чийх очах колонізатори вбили матір, я старався наповнити людяними почуттями, вкласти в свої слова ненависть до колонізаторів і симпатію до поневолених.

– Солдати, вбивши матір, відійшли і збоку дивились на страждання дітей, – розповідав я. – Дівчатка, плачучи, підбігли до мертвого тіла. Менша, дворічна дівчинка, штовхала матір, сподіваючись, що вона прокинеться. Старша розуміла, що таке

смерть, і в очах її стояв невимовний жах.

Зараз дівчатка в таборі Червоного Хреста. У них немає теплого одягу, і вони не виходять із землянок, не бачать сонця, не дихають свіжим повітрям. Давайте, зв'яжемо вовняні кофточки і пошлемо дівчаткам...

Важко передати хвилювання, яке переживали діти. Кофточки в'язати довго, а їм хотілося вже сьогодні чимось підбадьорити, підтримати далеких друзів. І вони вирішують написати листа. Складений цілою папкою, він переходив з рук до рук. Піонерам здавалося, що слова в ньому надто буденні, не передають їх почуттів. "Дорогі діти...", – а хіба не можна сказати ласкавіше? Напишемо: "Любі наші, рідні". Кожному хотілося вставити своє слово.

І от цей лист.

"Любі наші, рідні!

Ми дізналися з газети, що колонізатори вбили вашу маму... Горе це велике – як висока гора над Дніпром. Ви не можете зрушити своїми руками цю гору, не вистачить усього вашого життя, щоб по жменьці розсіяти її. Та коли вам на допомогу прийдуть діти з усього світу, то страшна гора зникне, ми розвіємо її по порошинці.

Любі дівчатка! Будьте нашими сестрами! Віддайте нам частку свого горя, ми поділимо його, і вам стане легше.

Посилаємо вам через Червоний Хрест маленьку допомогу – теплі кофточки, їх в'язали всі дівчатка нашого піонерського загону. Хай гріють вас і ці голубі кофточки, і тепло наших сердець..."

...У морозні зимові дні ми вирушали на лижах у далеку прогулянку. Дітей приваблювала не тільки радість відпочинку, а й краса зимової природи. Одного разу ми поїхали на лівий берег Дніпра. Відпочивали на узліссі. Милувались голубим

небом і засніженими деревами. Перед нами стояла гілляста ялинка, вкрита снігом. На тлі рожевого небосхилу кожна гілочка виділялась особливо чітко.

– Дивіться, яка красива ялинка, – сказав Валерій. – На тлі неба зелені гілки здаються фіолетовими, як бузок.

– Діти, подивімося на цю ялинку, подумаймо, як сказати про це красиве дерево, щоб наші слова створили яскраву картину, – запропонував я. – І щоб у цих словах у кожного було щось своє. Скажіть про цю ялинку так, щоб у ваших словах відбилась і краса вечірньої зорі, і стук дятла, і мерехтіння сніжинок...

Діти замислились. Вони дивились на небо, переводили очі на ялинку. А мене найбільш цікавили в цю мить задумливі, зосереджені обличчя дітей – такі різні, неповторні. От переді мною один із пустунів – Павлик. Широко відкритими очима дивиться він на білу опушку гілок. Риси обличчя у хлопчика різкі, вираз завжди напружений, бо серце його ніколи не буває спокійним. А зараз різкість обличчя його зникла, риси пом'якшали. В дитячих очах на мить спалахує рожевий відблиск вечірньої зорі, вуста розпливаються в усмішці. "Павлик скаже зараз щось смішне", – думаю я. Та хлопчик мовчить. Першим дзвенить у лісовій тиші голос найменшої учасниці походу – Зої.

– На дні глибокої білої чаші стояла ялинка, – почала свою розповідь дівчинка. – Прийшов чарівник – Мороз, подивився, зітхнув, змахнув широкими полами білого кожуха – і знялось навколо ялинки біле кипіння завірюхи. Чарівник пішов, а ялинка стоїть чиста, вимита в білій купелі.

– Хороше. Ой, як хороше! – чути голоси дітей.

– Я не так скажу, – схвильовано говорить Павлик. – Сніжинки летять від сонця. Десь високо-високо, недалеко від

гарячого сонця, є велика кришталева кузня. Біля прозорих наковалень стоять ковалі. Виковують молоточками мільйони сніжинок з кристалю. І в кожну з них вкарбовують кілька тоненьких-тоненьких сонячних променів. От стоїть зелено-синя ялина, опушена сніжинками. Чому сніг рожевий? А тому, що в кожній сніжинці заморожені сонячні промінці. Сонце перед заходом стає рожевим – і промінці рожевіють. Сонце сховається – і вони згаснуть. Кришталь холодний – і промінці холодні. А як почне сонце пригрівати, його промінці оживають скрізь – і на вершинах снігових заметів, і в сніжинках. Чому дзвенять весняні краплі, падаючи з дахів? Це грає в них розплавлений кришталь...

– Ти справжній поет, – здивувався я.

Павлик почервонів, зніяковів. Сонце вже торкнулось горизонту, рожеві відблиски зорі на горбах, на білій опушці ялини стояли червоними, на полум'яному фоні дерево було ще красивіше. Пощипував мороз, і, мабуть, холодний подих ночі нав'яв новий образ, пробудив нові слова, яких ніхто не ждав від мовчазного, сором'язливого Івася:

– Вічнозелене дерево - ялинка нагадує про могутнє життя. Немає для нього ніяких перешкод. Надворі мороз, тріщить лід на річці, а вона стоїть, зелена красуня; під золотою корою у неї течуть гарячі соки землі. Вона простягає свої гілки назустріч сонцю. Сонце пестить її. Нема на землі нічого красивішого, ніж зелень, цвітіння. Прийде весна – посаджу вдома ялинку. Хай заглядає зеленими лапами у вікно.

А Таня порівняла ялинку з малахітовою скульптурою:

– На далекому Уралі є дивний камінь – малахіт. З малахітових плиток майстри роблять тоненькі пластинки, викладають з них чудові візерунки. Багряне небо на заході – це яшма. На ній майстер виклав з мільйонів тоненьких пластиночок цю ялинку. Не знаю тільки, як назвати

дорогоцінний камінь, з якого зробив майстер білу опушку на зелених вітах...

По дорозі додому я розповів дітям про небо на світанні. Наступного дня передсвітанкову тишу біля школи розбудили дзвінки голоси. Мов зачаровані, дивились діти, як у крижаному дзеркалі ставка мінилися барви небосхилу. І в ту хвилину, коли вони переживали красу того, що бачать, я сказав їм;

– Дивіться, як поступово змінюється забарвлення неба над обрієм. Ви бачите кілька смужок: лілову, багрову, червоно-фіолетову, бірюзову, рожеву, голубу. І між ними – відтінки, переливи чудових сонячних барв. Смужка біля самого обрію – пурпурова. А там, де бірюзова смужка переходить у рожеву, ви бачите народження блакиті. Це колір неба в ясний сонячний день, про яке ми мріємо і співаємо пісні. Слова, які передають ці барви, такі ж красиві, як і те, що ми бачимо. Коли ви чуєте слово "блакить", ви уявляєте небо, безмежну далечінь ланів, журавлиний ключ.

Забарвлення неба змінює сонце. Це і зветься зірницею, світовою зорею, світанком. Ми говоримо: вечірня зоря згасає – і в нашій уяві постають цілі картини: безкраї поля, засіяні пшеницею, пахощі колосків, дзвінка пісня на полі, темна діброва...

Коли обрій починає світлішати, кажуть: займається зоря. А подивіться зараз на зірки: здається, ніби тоненькі промені, як золоті ниточки, висотуються на землю, іскряться. Це мерехтіння. Зорі мерехтять. І ці слова пробуджують в нашій душі спогади. Хто з вас не пам'ятав, як разом з батьком чи з матір'ю їхав на возі з сіном, дивився в глибоке зоряне небо, мріяв про щось казкове?

Як тонко підмітив народ красу природи, якими виразними, яскравими, соковитими, запашними словами назвав її явища! Скільки є слів, які означають лиш те, що відбувається з вогнем:

горить, палає, блищить, жевріє, полум'яніє... І кожне слово має свій відтінок.

...Хочеться порадити вчителям: якщо ви прагнете, щоб ваше виховання стало мистецтвом, відточуйте слово. Шукайте в невичерпній скарбниці нашої рідної мови перлини, які запалюють вогник захоплення в дитячих очах. Знаходьте найтонші відтінки на багатобарвній палітрі народної мудрості, говоріть дітям красиво про красу навколишнього світу. Слово – це найтонший різець, здатний доторкнутися до найніжнішої рисочки людського характеру. Вміти користуватися ним – велике мистецтво. Словом можна створити красу душі, а можна й спотворити її. Тож оволодіймо цим різцем так, щоб з-під наших рук виходила тільки краса!

"Радянська Україна". – 1964. – 16 січня

*На трьох
китах*

Учителька однієї школи Кіровоградської області, яка побувала недавно у нас в гостях, скаржилася:

– Що робиться з дітьми в школі, не розумію. Приходить розумний і допитливий хлопчик. І ось у 5 класі, дивишся, уже посередній учень, у шостому вчиться неохоче і стає невстигаючим... Чим пояснити це?

А й справді. Чому багато учнів погано вчиться? Чому восьмикласник часто не може самостійно розібратися в елементарному питанні, що потребує міркування? Адже за теорією навчання повинно бути так: чим більше учень знає, тим легше оволодівати йому новими знаннями. На практиці виходить зовсім не те: чим більший обсяг знань засвоїв учень, тим важче йому вчитися. Чому так виходить? Чому, закінчивши восьмий клас, багато підлітків не хоче вчитися далі: кажуть, що вчитися їм важко?

На моє глибоке переконання, вся система навчання в сучасній школі має дуже серйозну хибу: не вистачає розумового виховання – спеціальної роботи, спрямованої на розвиток здібностей учня. Учень з дня в день, з року в рік повторює чужі думки, а своїх власних не виявляє. Перед ним ставиться єдине завдання: запам'ятати, зберегти в пам'яті, відтворити. Безглуздо, потворно зводити, як ми це робимо, вивчення рідної мови в школі до студіювання граматики. Адже дитина розуміє найтонші відтінки рідної мови задовго до того, як вона довідається, що на світі є граматика. Отже, перше завдання школи – навчити добре мислити і говорити. Досвідчені вчителі переконані: і граматику багато учнів погано знає тому, що слово не стало засобом розумового розвитку.

Тридцять три роки роботи в школі переконали мене: в основу системи навчання треба покласти живе слово і

творчість дитини. Не повторення чужих думок, а творення власних. Я мав щастя (так, це справжнє щастя) провести учнів через усю стежку пізнання – від підготовчої групи до закінчення десятого класу. І я певен: щоб допитливість, цікавість, гострота розуму і яскравість уяви не тільки не згасали, а розвивались, необхідно те, що я називаю уроками мислення.

Майбутні учні, шестирічні діти, приходять до мене в школу двічі на тиждень. Ми йдемо з ними в садок, у ліс, на берег річки, в поле. Наша книга – це навколишній світ, сонце, дерева, квіти, багатоголоса і складна музика природи. Кожний наш похід назви цих сторінок: живе і неживе в природі; життя у воді і на землі; колосок і зернина; пробудження природи навесні; перші ознаки осені; як живуть мурашки; жайворонки у небі.

Діти вчаться бачити, пізнають на власному досвіді глибокий зв'язок між предметом і словом. На уроках мислення відбувається те, чого ніколи не може дати ніяка книжка, ніякий клас: діти сприймають навколишній світ не тільки розумом, а й серцем. Вони глибоко відчують емоційне забарвлення слова; слово стає ніби іскрою, що запалює порох власної думки. На уроках мислення діти не тільки чують – почуттям сприймають слова, – вечірня зоря, літні присмерки, мерехтіння зірок, ласкавий вітер. Звучання цих слів назавжди злилося в їхній свідомості з яскравими, незабутніми картинками, що хвилюють серце, а тому й стали глибоко особистими, своїми.

Кожна дитина за самою своєю природою – поет, але щоб у ній заграла поетична струна, щоб відкрилось джерельце творчості, її треба вчити спостерігати, помічати численні відношення між речами, явищами. Ось квітуче дерево. Діти

бачать гру сонячних зайчиків, білі пелюстки квітів, заклопотану бджолу, тремтливу гілочку, безтурботного метелика. Я показую дітям десятки відношень між цими предметами, і пробуджується жива, своя думка, діти складають казки. Лише між тими предметами, які бачать діти, можна знайти десятки тисяч відношень – отже, про квітучу яблуню і весняне сонечко, про бджолу і гілочку, про метелика можна скласти десятки тисяч казок, сюжет кожної буде цілком самостійний.

Ось кілька казок, придуманих моїми учнями на уроках мислення, які проходять у нашій школі з підготовчого класу до сьомого.

Пелюстка і Квітка

Розквітнула біла Квітка жоржини. Літають над Квіткою бджоли і джмелі, беруть нектар.

У Квітці було сорок дві Пелюстки. І ось одна Пелюстка запишалася:

– Я найкраща. Без мене Квітка не цвіте. Я найголовніша.

Ось візьму і піду – що мені? Напружилася Пелюстка, вилізла в Квітки, скочила на землю. Сіла в кущику троянди й дивиться, що робитиме Квітка.

А Квітка, наче нічого не сталося, усміхається до сонечка, кличе до себе бджіл і джмелів.

Пішла Пелюстка, зустріла Мурашку.

– Ти хто? – питає Мурашка.

– Я Пелюстка. Найголовніша. Найкраща. Без мене й Квітка не цвіте.

– Пелюстка? Знаю пелюстку в квітці, а на двох тоненьких ніжках, як ти, – не знаю.

Ходила Пелюстка, ходила, до вечора засохла. А Квітка цвіте.

Квітка і без однієї пелюстки – квітка. А пелюстка без квітки – ніщо.

(Таня К., III клас)

Крилата квітка

Це було влітку. Знявся сильний вітер. Приніс він на луг насінинку з двома пухнастими крильцями. Сіла насінинка на лузі в траві. Здивувалася зелена Трава:

– Хто ти?

– Я Крилата квітка, – відповіла насінина. – Ростиму тут, у траві.

Трава зраділа новій сусідці.

Минула зима. Зазеленіла Травичка. Там, де опустилася насінина Крилатої квітки, показалася товста стеблина. На ній розквітнула жовта квітка. Яскрава, як маленьке сонечко.

– Та це ж кульбаба! – сказала Трава.

(Нагаля М., I клас)

Хто розумніший

Засперечалися Бик, Козел і Баран, хто розумніший. Кожний говорить: "Я розумніший за всіх". Нікому не хочеться бути дурнішим за інших.

От вони пішли до Осла, щоб він розсудив, хто з них розумніший. Осел загадав їм задачу:

– Нехай кожний з вас скаже, чому росте трава. Хто скаже розумніше за інших, той найрозумніший.

Бик каже:

– Трава росте тому, що дощик іде.

Козел каже:

– Тому, що сонечко гріє.

А Баран мовчить. Мовчить день, два, три, тиждень. І Осел вирішив, що Баран найрозумніший. Раз він мовчить, значить він собі на умі. А Бик і Козел хоч і сказали, але ж вони могли помилитися.

(Галя Ш., III клас)

Пероді мною тисячі казок, складених дітьми, і кожна а них гарна по-своєму. Три ви тепер прочитали. Я ще раз повторюю: такого результату можна досягти лише тоді, коли слово входить у духовне життя дитини як глибоко особистий інструмент творчості, і використати його треба саме в пору дитинства і раннього отрочтва. Того, чого не зроблено в ці роки (особливо 6-10-річному віці), ніколи не надолужиш. Якщо дитина не вчиться мислити і творити словом у початковій школі, то починати цю найтоншу працю в п'ятому класі безглуздо.

Уся система навчання і розумового розвитку в нинішній школі потребує докорінного наукового удосконалення. Нехай у школі панують яскрава думка, живе слово і творчість дитини. На цих трьох китах повинен стояти весь зміст, весь характер духовного життя, розумового розвитку школярів.

"Известия". – 1968. – 25 лютого

*Слово вчителя в
моральному
вихованні*

Слово вчителя – як інструмент впливу на душу вихованця, нічим не замінити. Мистецтво виховання включає насамперед мистецтво говорити, звертатися до людського серця. Я твердо переконаний, що багато шкільних конфліктів, які часто закінчуються великою бідою, починаються з невміння вчителя говорити з учнями.

Стала тривіальністю істина, що вплив особистості вчителя на вихованця ні з чим не можна порівняти і ні чим не можна замінити, але ті, хто повторює цю істину, рідко розуміють, що особистість учителя розкривається перед учнем в єдності слова й поведінки. Учитель в слові виявляє себе, свого культуру, свою моральність, своє ставлення до вихованця.

Головне, що визначає ефективність слова вчителя, – його чесність. Учні дуже тонко відчують правдивість слова, чутливо відгукуються на нього. Ще тонше відчують учні неправдиве, лицемірне слово.

Вплив слова вихователя великою мірою залежить також від емоційної його культури; це – частина культури педагога як особистості. Справжній майстер-вихователь дає моральну оцінку вчинкам, поведінці учнів не спеціально дібраним гострим, "крутим" слівцем, а насамперед емоційним відтінком звичайних слів. Візьмімо фразу: "Як недобре ти зробив..." Ці слова, сказані одним учителем, пробуджують у вихованця прикрість, глибокі докори сумління, навіть збентеження, а сказані іншим, вони не пробуджують ніяких почуттів, сприймаються байдуже. Перший учитель, скажемо ми, відзначається емоційною культурою, її неможливо навчитися спеціально, вона якнайтісніше пов'язана з культурою моральною, з людяністю, з чуйністю душі. У другого вчителя слово знелюднене, і його порожнечу вчитель часто намагається заповнити криком. Скільки в школах

"вихователів", які володіють лише однією нотою емоційної гами – обуренням! Вони гідні глибокого жалю, їхній виховний вплив на учнів дорівнює нулю.

Умова дієвості слова вихователя – широкий зміст, різноманітність цілей звертання педагога до вихованців. Педагогічна некультурність часто виявляється в тому, що вихователь знає лише дві-три мети словесного звертання до вихованців – заборона, дозвіл, докір. У майстра-вихователя звертання до вихованця має безліч цілей, і одна з найчастіших – **роз'яснення** моральної істини, поняття, норми. У цьому вміє добитися ефекту лише той вихователь, який знає, відчуває ставлення своїх вихованців до хорошого і поганого в самих собі, їхню здатність критично ставитися до власних недоліків. Такий вихователь, роз'яснюючи моральне поняття, завжди звертається безпосередньо до внутрішнього світу вихованця, прагне добитися того, щоб його вихованець аналізував якийсь свій вчинок, якусь рису своєї поведінки, побачив себе очима інших людей.

Навіювання потребує від вихователя величезної затрати духовних сил. Умова навіювання – органічна єдність глибокої віри учителя в те, що він говорить, правдивості його ідеї і запального, сильного, виразного слова. Досвідчений вихователь вдається до навіювання не часто, побоюючись авторитарності. Значно частіше впливає педагог переконанням – логічним доведенням істинності тієї чи іншої норми, того чи іншого положення. Вихователеві треба знати, як переконувати малюків і як підлітків, юнаків і дівчат. Якщо маленький школяр охоче бере істину з яскравої життєвої історії, то для підлітка і тим більше для юнака шлях до переконання лежить через філософствування, роздуми, міркування.

Педагог високої педагогічної культури учить розмірковувати вголос, він ділиться з юнаками і дівчатами своїми сумнівами, звертається до них за порадою, запрошує до спільних роздумів. Слово такого вчителя невимушене, задушевне. воно утверджує атмосферу довір'я, щирості, спільності. У розмові педагога і учнів утверджується єдність поглядів на добро і зло, на моральні цінності; така розмова зближує вихователя з вихованцями, а будь-яка спроба увійти в духовний світ вихованців хитрощами, "через задвірки", розіграти близькість з вихованцями звичайно провалюється. Моральне право на щирість відвертості вихованців має тільки той, хто поважає і любить їх, вірить у добре начало в кожній юній душі, непримиренний до всього показного, фальшивого, лицемірного.

Ефективний прийом морального виховання учнів – **уведення їх у світ боротьби моральних ідей**, сократичний, ми б сказали, прийом активізації мислення підлітків за допомогою виявлення протилежних ідей, тенденцій. Цей прийом користування словом дуже важливий у навчанні, але він потрібний і важливий і у сфері морального виховання.

Прийомом **спонукання** вихователеві легко перевірити свою педагогічну майстерність, самого себе. Вихователь спонукає вихованців до творчого виконання тієї чи іншої роботи, до подолання труднощів, до тривалого зосередження польових і розумових сил для досягнення мети, до творчої взаємодопомоги і т. д. В основі спонукання майже завжди лежить безпосереднє звертання до почуття власної гідності, до здорового самолюбства учня. Але це звертання не повинно перетворюватися в захвалювання, – треба дуже тонко, непомітно збудити в школярів бажання утвердити свою гідність. Ні в якому разі не може бути предметом похвали вияв

елементарної моральної культури; велику помилку допускають окремі вихователі, які вважають доблестю готовність допомогти людині і т. д. Хвалити треба тоді, коли учень піднявся над вимогами азбуки моральної культури.

Похвала, заохочення учня, колективу – дуже велика виховна сила: зростає почуття власної гідності заохочуваних, у них виникає бажання робити ще краще. Зовсім не допустимо заохочувати ті колективи і окремих учнів, які є "кращими серед поганих".

Педагогові треба бути не тільки добрим, чулим, а й суворим, непримиренним до лінощів, обману, лицемірства, жорстокості. Якщо доводиться мати справу з особою розбещеною, що бравує своєю безкарністю, небажанням виконувати елементарні норми поведінки, треба з усією рішучістю братися за інструмент, до якого у вихованні вдаються не так часто, – за примус.

Жан-Жак Руссо писав, що вірний спосіб зіпсувати людину – це дати їй усе і не вимагати від неї нічого: "Тоді тиран буде до ваших послуг". Однією з істин педагогічної мудрості, що сягає своїми коренями в багатівіковий досвід трудового народу, є положення: чим більше людині дається, тим більше з неї треба питати. Цю істину потрібно впровадити в норми і правила шкільного життя, впровадити у відносинах між молодим поколінням і старшими. Але треба ще раз нагадати про те, наскільки це гострий і небезпечний інструмент виховання – примус, прояв влади людини над людиною. Виконання учнем свого обов'язку перед суспільством – це насамперед навчання, оволодіння знаннями. Не так легко зрозуміти дитині, що хорошим навчанням вона повертає суспільству те, що воно дає їй. Ось цю думку й треба прищепити маленькій людині з тим, щоб і до вступу в пору

отроцтва вона вже розуміла, відчувала громадянський сенс свого навчання, праці. Без цього вона не зрозуміє і сенсу примусу. Крім того, дуже важливо розрізнати, де кінчається невміння учитися і починається небажання. Здебільшого першою причиною лінощів, ледарства є невміння вчитися. Того моменту, коли невміння перейшло в небажання, учитель уже й не пам'ятав, перед ним, за його переконанням, закінчений ледар, та коли розібратися в джерелах явища, то виявиться, що в корені зла – лихо, яке своєчасно не міг зрозуміти учитель. Ось чому примус не можна розглядати як метод, незалежний від інших методів, сторін, аспектів виховання.

Покарання – не тільки крайня форма примусу, це також одна з форм громадянської оцінки поведінки людини. Покарання перевиховує лише тоді, коли в чомусь переконує, примушує замислитися над власною поведінкою, над ставленням до людей. Ми візьмемо тільки таку форму покарання, як осуд.

Виховна сила осуду вчителя залежить від його моральних якостей, від його тактовності, авторитету. Якою б різкою не була оцінка поведінки учня, досвідчений вихователь ніколи не допускає знищувальної оцінки. В розумному осуді завжди є відтінок здивування: "Я ніколи не сподівався від тебе такого вчинку, я вважав і вважаю тебе кращим, ніж ти сам говориш про себе своїм вчинком". Ці слова не вимовляються, але обов'язково "читаються між рядками" – в цьому саме й полягає мистецтво осуду. А якщо вихователь замість тонкого розумного осуду "практикує" лайку, ображає гідність учня, – це викликає озлобленість, відчай, злобу і замкнутість, ставлення до вихователя як до ворожої сили. Мистецтво осуду полягає в мудрому поєднанні, суворості і доброти: учень повинен відчути в осуді педагога не лише справедливу

суворість, а й людську турботу про себе.

Виявлення недовір'я – це один з найгостріших інструментів виховання. На застосуванні його найкраще і випробовується педагогічна культура вихователя. Недовір'я може мати потрібний педагогічний вплив лише за умови суворого індивідуального його застосування. Недопустимо виявляти недовір'я кільком учням, а тим більше всьому колективу.

Є кілька відтінків недовір'я. Щодо учня, який робить погані вчинки помилково, з необережності, через безтурботність і легковажність, і щодо учня, який робив їх уже не раз, зрідка можна застосувати "попереджувальне" недовір'я.

Бувають випадки (в хороших школах – дуже рідко), коли окремі учні грубо порушують дисципліну, почуваючи свою безкарність, добре розуміючи при цьому і суть своїх вчинків, і те, що їхня поведінка заважає нормально працювати і вчителю, і класу. Коли до мене в школу приходив з іншої школи такий учень, я виліковував його осуджуючим недовір'ям, яке поєднується з іншими дуже ефективними методами виховання – посиленням контролем, наглядом, примусом. Усе це можна застосувати, повторюю, щодо тих учнів, у яких через домашні обставини і через численні помилки, допущені школою, викривлені уявлення про добро і зло, до краю розвинувся егоїзм, зовсім притуплена здатність переживати душевні порухи інших людей. Осуджуюче недовір'я полягає в тому, що колектив не довіряє учневі діяльність, яка пов'язана із створенням тих чи інших благ для колективу, виконання обов'язків, що мають почесний характер. Я застосовував цей засіб до одного семикласника, який тільки що прийшов у нашу школу, в таких обставинах.

Навесні клас закладав Сад Матері. Дев'ять хлопців (усі

хлопці класу) мали виконати нелегку, але почесну працю: піти в ліс, накопати саджанців липи для посадки в урочистий день. Я відчув, що Андрій К, зараз скаже: "А я не піду, не хочу". І я поспішив сказати те, що приголомшило підлітка: "Ця праця настільки почесна, що довірити її можна не кожному. Тим, для кого немає нічого святого, ми не можемо довірити найтоншого, иайніжнішого – життя дерева, яке висаджується на пам'ять про матір. Ви добре розумієте, про кого іде мова, і, гадаю, погодитесь зі мною". Погляди всіх учнів звернулися до Андрія. В очах товаришів він відчув осуд. Усі ще добре пам'ятали, як кілька днів тому підліток глибоко образив святе ім'я – мати. Андрій спробував напустити на себе байдужість, але це йому не вдалося. Сказане мною якимось вибило його з колії. Треба сказати, що після цього випадку він став не таким зухвалим.

Недовір'я як метод виховання втрачає будь-який смисл і перетворюється за результатами в свою протилежність, якщо його не підтримує, не схвалює колектив. Перш ніж вдаватися до цього методу, вихователь повинен тривалий час **готувати морально колектив**. Ця підготовка полягає насамперед у вихованні непримиренності, нетерпимості до ледарства, дармоїдства, недисциплінованості, розпущеності.

Заборона – це один з дуже потрібних ефективних прийомів виховання, коли його уміло застосовують. Заборона – якщо за нею стоїть необхідний моральний авторитет того, хто забороняє, – запобігає багатьом лихам – "марнуванню" життя, необґрунтованим претензіям юнаків на життєві блага, незаслужені особистою працею... Адже бажання незрілої людини можна порівняти з пагонами на маленькому плодovому дереві: розпускається на ньому багато паростків, і частина з них – "дикі", так звані "вовчки"; садівник їх зрізує,

залишаючи на дереві тільки плодоносні пагони. Так і з людськими бажаннями в дитячі й отрочі роки: учневі хочеться дуже багато, його бажанням немає кінця. Але, якщо дати волю всьому, що зеленіє, плодове дерево здичавіє, багата поросль "вовчків" заб'є плодоносні гілки. Якщо старші намагаються задовольняти всяке бажання дитини, виростає вередлива істота, раб примх і тиран ближніх. Виховання бажань – надзвичайно тонка, філігранна робота "садівника" – вихователя, мудрого і рішучого, чуйного і безжалісного. Він уміло зрізує "вовчки", залишаючи паростки, які дадуть плоди.

Це одна з найважливіших ділянок спільної роботи школи і сім'ї – виховання бажань. Мабуть, вирішальним у вихованні бажань є обмеження, заборона. В дитячі і отрочі роки вихованець повинен, і не раз, переконатися на досвіді в тому, що є таке серйозне слово "не можна". Ми прагнемо до того, щоб діти співвідносили свої бажання з можливостями батьків. Скромність примушує підлітка, юнака, дівчину відмовлятися від тих матеріальних і духовних благ, які готові надати їм батьки, нерідко відмовляючи собі в найнеобхіднішому. Виховання скромності – одне з найважливіших завдань в системі морального виховання. Скромність не можна сформуванати в людини ізольовано від інших якостей. Скромність, помірність доступні лише тому, для кого праця стала виявом особистості, сферою духовного життя. Відчуті аморальність примхи маленька людина може тільки за тієї умови, що її почуття власної гідності розвиваються на основі праці, яка створює радість для інших людей. Той, хто нічого не дає людям, не знає впину своїм бажанням. А той, хто працює охоче і свідомо, звичайно вміє стримувати свої бажання і вимоги, він ставиться до життя не по-споживацькому, йому вже можна довірити визначення міри благ для себе.

Довір'я – найзрозуміліше для вихованця будь-якого віку виявлення поваги до його людської гідності. Не кажучи ні слова про визнання моральних якостей свого вихованця, вихователь своїм довір'ям не тільки заявляє про це визнання, а й начебто відкриває перед вихованцем перспективу дальшого морального розвитку, – він виявляє упевненість, що людина, яка вже має певні моральні багатства, завтра матиме нові.

Користуватися методом виявлення довір'я і недовір'я немислимо без глибокого знання індивідуальності кожного вихованця, без глибокої віри в добро. Цей найгостріший інструмент корисний лише тоді, коли його тонко, безпомилково застосовують. Якщо педагог, знаючи, а чуток про блискучі результати виявлення довір'я у виховній системі А. С. Макаренка, вирішує: зроблю і я так, може, щось вийде, – то учень відчує, що вихователь робить з нього іграшку; таке "довір'я" обертається для педагога несподіваним результатом: вихованець стає замкнутим, настороженим, недовірливим і озлобленим, він хворобливо сприймає добре слово.

Виявлення довір'я – це свіжий вітерець, що роздуває слабенькі, іноді ледве жевріючі вогники сумління вихованця. Якщо вихователь правильно обрав, визначив ситуацію для виявлення довір'я, то в результаті вихованець ніби звертає погляд на самого себе, бачить, оцінює добро і зло в самому собі. У нього пробуджується палке прагнення утвердити в собі добро, постати перед людьми. кращим. І це прагнення є рушійною моральною силою.

Мистецтво виявлення довір'я вимагає від вихователя, щоб він виявляв своїм довір'ям насамперед оцінку доброго начала в людині, наче забув, примусив себе забути про зло. Ознакою дрімучого педагогічного невігластва є те, що окремі вихователі, виявляючи довір'я, нагадують вихованцю: за тобою

водиться багато грішків, я про це пам'ятаю, але ось бачиш, довіряю тобі; отже, я добра людина, так будь і ти хорошим... Такі слова вчителя – сіль на рану в людському серці: вихованець відчуває, що педагог придумав свій фокус з довір'ям тільки для того, щоб посилити контроль. І він найчастіше відкидає спробу вчителя. Те, що учень виправдав довір'я, ні в якому разі не може бути предметом похвали, заохочення, взагалі посиленої уваги вихователя, учнівського колективу.

Великого такту і обережності вимагає вибір справи, в якій виявиться довір'я до вихованця. Ця справа повинна бути справжньою самоперевіркою, випробуванням совісті; нехай учень розкриє в ній свої вольові сили.

Майстерність, мистецтво застосування слова вихователя виявляються в тому, що він створює для учнів атмосферу, насичену душевністю, атмосферу шукань, відкриттів не тільки наукових, суто пізнавальних, а й етичних, естетичних. І ця атмосфера в школі – початок морального розвитку, пробудження до розвитку. Кінець кінцем само від слова педагога залежить створення в школі обстановки, що сприяє вихованню любові до знання, читання, мистецтва, музики... Щоправда, тут потрібні й матеріальні фактори, але слово педагога, слово, що відбиває його живі духовні уподобання і потреби, – це найперше.

А найголовніша духовна потреба, яку слід виховувати в учня, без якої не можна уявити повноцінного його виховання, – це потреба в людському спілкуванні, в духовній спільності, в справжньому товаристві. Вихователь, що піклується про повноту духовного життя вихованця, піклується про інтелектуальну основу щоденного спілкування учнів між собою. Великим успіхом своєї

виховної роботи учитель може вважати те, що уже в роки раннього отроцтва його вихованцеві хочеться зустрітися із своїм ровесником не тільки для гри й розваги, а й для того, щоб поділитися думками про цікаву книжку, про явище, з яким він зустрівся в житті. До цього не заохотиш парою порад і побажань – це залежить від загальної спрямованості життя учнів, від того, яке місце в їхньому внутрішньому житті посідають роздуми, наскільки пройняте їх навчання дослідницьким підходом. Але не останнє, в свою чергу, все-таки впирається в слово педагога. За цим стоїть повсякденна його робота, його виховуюче, палке, розумне слово.

Творче слово вихователя породжує творчість учня. Зернинку творчої думки, з якої виростає поросль творчої праці, часто сіє саме слово вчителя.

У справжнього вихователя головною силою, що об'єднує колектив, є постійний обмін духовними багатствами – знаннями, вміннями. Перша умова цього: учитель не тільки дає знання, а й виховує жадобу знань. Друга умова – постійне інтелектуальне спілкування учителя зі своїми вихованцями: знання, проблеми життя стають предметом особистих бесід, спору, роздумів учнів. Усе це фон, на якому розкривається індивідуальна "творча жилка" кожного вихованця. Від учителя залежить – підмітити в кожному вихованцеві "творчу жилку", відкрити її, заохотити її розробку – щоб вона стала яскравою здібністю.

Бажання бути першим у навчанні, в творчій праці – це благородна людська риса, яку вихователіві потрібно всіляко розвивати у вихованців. Наш педагогічний колектив прагне того, щоб кожний вихованець на певному етапі свого духовного розвитку пережив ні з чим непорівнянну радість першості. Кожному потрібна моральна підтримка, а особливо

тим, хто через різні обставини почуває себе посередністю. У школі не буде жодної посередності, а отже, в житті не буде жодної нещасливої людини, якщо мудрість вихователя "докопається" до "творчої жилки" в кожному вихованцеві і якщо його вміло сказане слово спонукатиме до змагання творчих здібностей.

Для вихователя, який прагне удосконалювати свою майстерність, – тривалість, безперервність спостережень над одним вихованцем, над класним колективом має дуже велике значення.

І знов ми повернемося до тієї умови дієвості слова і будь-якого прийому педагога, про яку говорили на початку: кожний прояв педагога повинен відбивати його особистість, його моральність, людяність, доброту, правдивість. З учителя починається, по суті, пізнання дитиною світу людини; легко зрозуміти, що означає при цьому приклад учителя. Багато духовних багатств треба мати вихователеві, щоб постійне самовиявлення його особистості діяло на учнів як стимул до самовдосконалення. Скільки б хороших слів не проголошував учитель, вони будуть для вихованців порожнім звуком, якщо в житті свого наставника вони не побачать втілення всіх цих слів і закликів. Бути особистим прикладом для своїх учнів – це означає насамперед щоденно спілкуватися з ними поза уроками. У справжнього вчителя-вихователя тягнуться десятки найтонших ниточок від уроку до товариської бесіди, до сперечання, до розмови про книжку...

"Народное образование". – 1967. – № 12.

*Могутній
вихователь*

У наш час до школи приходять все нові й нові джерела знань: кіно, телевізор, технічні засоби навчання. Важко доводиться книжці змагатися з цікавішими і, можна сказати, простішими стежками пізнання та самопізнання, бо дивитись кінофільм – це передусім втіха, задоволення, а читати книжку – насамперед труд, і нерідко труд напружений, нелегкий, а якщо читання хорошої книги увійшло глибоко в духовний світ школяра, то воно стає творчістю, самовихованням.

У багатогранній виховній роботі школи дитяче читання, виховання книгою чи не найскладніша проблема. Йдеться про найтонший і найсильніший – поряд із словом учителя – засіб впливу на душу дитини й підлітка. Ми впевнені, що розвиток дитячої літератури великою мірою залежить від того, яке місце посідає читання в інтелектуальному житті школи, як зберігається провідна роль книжки серед інших духовних інтересів дітей, підлітків, юнацтва.

З тривоگوю доводиться спостерігати, як в окремих школах книжку витісняють кінофільм, телевізор, вона відходить на друге місце. Хоч і не дивно, але це так: великим лихом багатьох шкіл стає зараз безкнижність: книжки на бібліотечних полицях є, але вони мало читаються, стоять, мов сплячі велетні... а школяр, буває, не знає іншого читання, крім читання підручника.

Що нас особливо турбує, так це те, щоб книжка залишалась і завжди була провідною силою виховання, щоб найголовнішою духовною потребою людини було читання. Тільки тоді в школі пануватиме думка, а не зубріння. Досягнення цих виховних цілей, на наш погляд, великою мірою залежить від того, як викладається, вивчається література, які взаємозв'язки між уроком літератури і позакласним читанням.

Література – це людинознавство, а викладання, вивчення

літератури – це музика душі, музика слова; а вчитель повинен бути тим митцем, який доносить звучання цієї музики до юного серця.

Стався недавно в одній школі такий випадок. Вчився у восьмому класі Михайло – стрункий, міцний юнак, один син у матері. Вже в п'ятому класі про хлопця пішла слава: безнадійний ледар, нероба. Ледве "перетягали" Михайла з класу до класу, та один раз все-таки залишився він на другий рік. До кінця навчання у восьмому класі залишалося три місяці, як до директора прийшли Михайло з матір'ю. Михайло став похмурий і мовчазний, а мати почала благати: звільніть хлопця від дальшого навчання, хочу пристроїти його до якогось діла. Директор схвалив рішення матері.

Недосяжною мудрістю, "каменем спотикання" для Михайла були письмові роботи – твори з літератури.

Йому здавалося: навіщо писати твір про твір, написаний письменником, адже краще від письменника не напишеш. У юнака був тяжкий конфлікт з Ніною Петрівною – вчителькою мови і літератури. Вчителька ставила в журналі двійку за двійкою. Михайло взагалі перестав писати твори. На уроках у Ніни Петрівни він почав пустувати, немов дитина. Коли бліда від гніву вчителька приходила на перерву в учительську, в неї тремтіли руки; товариші з обуренням говорили: доки ж це буде? Дізнавшись, що Михайло влаштовується на роботу, товариші поздоровляли Ніну Петрівну...

За шкільними клопатами ніколи було думати про Михайла. Наближались екзамени. У Ніни Петрівни вийшов з ладу телевізор. Вона подзвонила в телевізійну майстерню, нещодавно відкриту в райцентрі, попросила: пришліть вправного майстра.

І ось, прийшовши додому, Ніна Петрівна почула стук у

двері. Перед нею стояв Михайло з маленькою скринькою. Ніна Петрівна розгубилась. "Ви до мене?" – з подивом запитала вона. "Так, до вас... Телевізор ремонтувати..." Тяжкі дві години пережила Ніна Петрівна, поки Михайло ремонтував апарат. Коли він закінчивши роботу, продемонстрував чудову видимість і звук, сказав: "Гарантія на рік"; коли, виписавши квитанцію, назвав суму, яку треба було заплатити, Ніна Петрівна, опустивши очі від сорому, дала ще три карбованці. Михайло повернув їх учительці назад і тихо, з якимось внутрішнім напруженням сказав: "Навіщо ви це робите? Хіба цього ви вчили мене?! Я твори писати не вмів, але жити навчився правильно. І уроки літератури любив... так, любив найбільше. Вони залишилися у мене в серці на все життя. Якщо в школі хто й виховав мене, так це ви – літературою".

Ця маленька життєва історія примушує замислитися над тим, що ж головне у викладанні літератури. Мабуть, найважливіше те, що художній твір утвердив у душі людини благородні моральні риси, навчив жити. Мабуть, вплив художнього твору на свідомість і душу дитини, підлітка, юнака, дівчини треба розглядати так само, як вплив музики. Уявімо собі, якби після слухання прекрасної музики людина почула запитання: ну, розкажи, як ти зрозумів цю музику? Мабуть, Михайло сприймав художній твір як дивну, чудову музику, і йому здавалось, що не можна знайти слів кращих, ніж сама музика. Для того, щоб читання стало найголовнішою духовною потребою наших вихованців, ми, вихователі, повинні розглядати літературу як предмет особливий. Слово – це монолітний сплав ідеї і краси. Знання з літератури – це не те, що знання з математики, перевірка знань з літератури – зовсім не такою має бути, як перевірка знань з математики. (Я знаю одного випускника середньої школи: літературу, як і всі інші

предмети, він знав на "5", але за п'ять років по закінченні школи він не прочитав жодного художнього твору).

Про все це треба говорити і думати, бо дитяча література живе в школі тільки тоді, коли там панує культ книжки, коли література в духовному житті дитини, підлітка, юнака є ідейно-художньою цінністю, бо ідея, яку несе з собою слово, розкривається перед свідомістю людини тільки тоді, коли до її серця, до душі її доноситься краса.

Наш педагогічний колектив переконаний: для того, щоб література стала могутнім вихователем дитинства, треба дбайливо, старанно, невсипущою виховною працею готувати ґрунт для художнього слова. Ми вбачаємо виховну місію школи в тому, щоб з першого ж дня перебування дітей у школі вчити їх бачити красу, сприймати і переживати її. Переживання краси природи, людини, людських стосунків – могутнє спонукання думки.

Ми проводимо з маленькими дітьми уроки серед природи, вчимо їх бачити і думати, хвилюватись і захоплюватись. Це, на нашу думку, азбука художнього виховання, яку повинен усвідомити кожен. Тільки той, хто вміє бачити красу, стає чутливим до музики слова, готовим сприймати ідею виражену в слові.

Ми вважаємо надзвичайно важливою справою – уміння ввести дітей у світ книжки. Читання художнього твору – це творчість розуму й душі, і цю творчість дитина може сприйняти від учителя. Тихого літнього чи зимового вечора приходять діти до школи, збираються в Кімнаті Казки або в Куточку Краси – вчитель читає художній твір. Буває, читає те, що вже не раз читалося – адже справжній художній твір, як і твір музичний, при повторному слуханні розкриває нову красу. Вже з першого класу в дитини комплектується власна

бібліотечка. Щороку в класі влаштовують кілька Свят Книги. Це хвилюючі події в житті дітей. У нас зараз є Кімната Українського Слова. Сюди приходять підлітки, юнаки і дівчата – почитати, подумати. Тут зберігаються твори класиків і сучасних українських письменників.

Ми, вчителі, звертаємось до вас з проською: пишіть такі твори, щоб рядки в них були гарячі, мов розпечене залізо, щоб слово ваше торкалось найпотаємніших куточків юного серця. Щоб яскраве світло образів, створених вами, освітлювало юну душу, висвічувало її, щоб маленька людина бачила сама себе, пізнавала сама себе. Ми з вами – наставники молодого покоління, повинні бути мудрими вчителями дитинства, отрочтва і юності. Пам'ятаймо, що дитина шукає світ, дивуючись і зачудовуючись, підліток пізнає світ – захоплюючись і обурюючись, юнак пізнає світ – утверджуючись і одухотворяючись. Дитинству, отрочтву, юності потрібні книжки, в яких ідея приваблювала б своєю красою, хвилювала, потрясала своїм благородством і доблестю. Тільки тоді, коли ідея вабить і захоплює, вона стає ідеалом, а нам, як повітря, потрібні книжки, в яких би наші вихованці бачили ідеал. Справжнє духовне життя в світі книжок – це прагнення до ідеалу. Зачитуються підлітки і юнацтво "Прапорonoсцями", "Молодою гвардією", "Вершниками", "Бур'яном", "Правдою і кривдою". Ми мріємо про нові твори, читаючи які молодий наш вихованець відчув би в собі громадянина, був би вражений красою ідеалу. Хочеться, щоб письменники сміливіше переносили в свої твори негасимий і незгасний вогонь революційної боротьби, ненависті радянського народу до ворогів нашої Вітчизни, вогонь комуністичної любові до Батьківщини і непримиренність до її ворогів.

Невичерпна тема дитячої художньої літератури – образ В. І. Леніна. Читаючи твори про Леніна – думай про своє життя, так ми вчимо своїх вихованців. Чекаємо нових і нових творів про Ілліча, хочемо, щоб діти, особливо підлітки і юнацтво, захоплювалися його героїчною боротьбою за щастя трудящих.

Підлітків і юнацтво хвилюють такі питання, як мета життя, невмирущі ідейні цінності, комуністична принциповість, вірність переконанням, готовність до самопожертви в ім'я переконань. Дайте ж такі твори, в яких було б щире, відверте звертання до розуму, свідомості й почуттів юного громадянина, дайте дітям і юнацтву такі твори, щоб, читаючи їх, людина поставила б перед собою питання: хто я? для чого живу на світі? що я можу зробити і зроблю для Вітчизни? Збережіть у своїх творах навіки вогник героїзму, хай він кличе нові покоління на подвиги, хай пробуджує в кожному серці високі почуття патріота.

У житті ще є зло, воно багатолике й часто важковловиме. Допомагайте нам боротися проти цього зла, бо від нього школу муром не відгородиш. Навчання – неймовірно важкий, складний труд – і для вчителя, і для того, кого ми виховуємо, але саме в цьому і щастя нашої творчості.

Збірник "Час, діти, література", К., "Радянська школа", 1969 р.

*Думки над
хорошою книгою*

Я прочитав книгу Любові Микитівни Олесюк "Учіть дітей любити прекрасне" (видавн. "Радянська школа", 1967 р.). Не збирався писати рецензію. Цей відгук – не рецензія, а роздуми, викликані книгою, в яку автор вклав часточку своєї душі.

Є в книзі хороша, поетично висловлена думка: споглядання краси світу, що оточує нас, -- то збирання щастя по краплинці, щастя нашого буття, щастя мислі, щастя людських почуттів. Так, і вся книга здається мені чистою краплею в джерелі педагогічної мудрості.

Розумно і схвильовано розповідає Заслужена вчителька школи нашої республіки Любов Миколаївна Олесюк про спілкування дитини з природою, про ті почуття, які пробуджують в серці дитячому: і ніжні дзвіночки конвалії, і павутинка, що пливе в прозорому повітрі, і вечірня зіронька, і білі снігові замети. Читаєш ці хвилюючі сторінки про школу, нашу вчительську творчу працю, про досвід, що роками нагромаджувався, збирався по крихітці, й думаєш: як добре, що житимуть у педагогічній літературі ці сторінки. Адже мова тут іде про тонкість, глибину, багатогранність пізнання, про таємниці розумового розвитку мислення дитини.

Естетичне сприймання, тонке проникнення вчителя і в красу слова, і в твір живопису – все це жива плоть і кров дитячої думки, дитячого розуму. Забуваємо ми нерідко, шановні друзі вчителі, що світ, який нас оточує, дитина пізнає не тільки розумом, а й серцем. Кожне слово рідної мови, крім свого логічного значення, має ще й емоційне забарвлення.

Є в нашій мові такі прості слова **ранкова зірниця**. Можна пояснити дитині, що означають ці двоє слів, але коли вона не побачила власними очима гри барв на небі перед сходом сонця, слова ці не стануть її словами, не ввійдуть в її духовне життя. Кращі сторінки книги Л.М.Олесюк пройняті

схвильованою турботою про те, щоб дитина збагнула емоційне забарвлення слова, переживала його.

Розповідаючи про уроки читання, автор вдумливо аналізує не тільки зміст того, що читається, а й те, що відбувається в дитячій душі під час читання художнього твору. Як важливо, щоб учитель, особливо в молодших класах, умів підготувати дітей до сприймання художнього образу, умів створити відповідний настрій. Дитячі почуття, образно кажучи, – це повітря, на якому тримаються крила мислі і гордий політ переконань. Я мав нагоду сотні раз переконатися в тому, що емоційне схвильовання, радість чи сум, захоплення чи подив, викликані яскравим, повнокровним словом учителя, живим образом з твору письменника – ті найтонші душевні рухи, які ми пробуджуємо в дитині – це й є серце того організму, що його ми називаємо **переконанням**. Уміти донести до серця дитячого емоційне осереддя художнього твору чи життєвої історії, про яку ви розповідаєте, – це значить відкрити перед очима вихованця вікно в багатий, безмежний світ високих ідей. Бо ідеї живуть тільки в трепетному битті серця, бо переконаність – це той складний духовний стан людини, коли вона чимсь дорожить, коли щось для неї стало рідним, близьким, своїм.

Як часто доводиться чути під час розбору уроку; вчитель поверхово розкрив ідейний зміст художнього твору. Відповіді учнів про художній твір – бліді, безбарвні і убогі. Найчастіше це буває після уроку, на якому вивчалися поетичні твори. Чому це так буває? Та тому, що читання художнього твору, особливо поезій, – це читання не тільки того, що є в рядках, а й того, що між рядками. У мене якраз склалась така думка про книгу Л.М.Олесюк: вона вчить педагога читати між рядками, вчить мислити і переживати.

А які хвилюючі сторінки про казку, про дитячу уяву і творчість. Казку автор називає помічником учителя у виховній роботі – і то не перебільшення. Казка не тільки відкриває перед дитиною світ незвичайного, фантастичного. Вона зближує вчителя з його вихованцями. В казці дитина живе, як у рідній стихії. Казка – це нічим незаміниме джерело виховання любові до рідної мови. Казка пробуджує творчі здібності дитини. Переказати казку – це не тільки відтворити зміст. З переказування казки починається дитяча творчість. Мене полонила любов, натхнення, з яким Л.М.Олесюк розповідає про роботу вчителя над казкою. Є тут чому повчитися всім педагогам молодших класів. І вчитися треба, бо, як це не дивно, але речі треба називати їх іменами, – народна казка не скрізь у пошані. В дитячих садках часто дошкільники не переживають ні тривоги за долю Івасика-Телесика, ні непримиренності до Кощея-Безсмертного. Мало чують діти народних казок у сім'ї. Найменшим дошкільнятам бабусі наших днів не казку про рябеньку курочку та золоте яєчко розповідають, а включають транзисторний приймач, щоб дитя слухало музику й не вередувало. Все це я говорю для того, щоб підкреслити, наскільки важливо створити дух захоплення казкою в школі. На мою думку, казка – це колиска слова. Якщо ви хочете, щоб слово рідної мови назавжди ввійшло в духовний світ дитини, щоб воно жило як засіб пізнання й творчості – пробудіть у дитини захоплення казкою. Навчіть її не тільки слухати, переказувати, а й творити, складати казку. Це ціла сфера виховної роботи початкової школи. Про казку ще треба багато-багато говорити й писати.

Вдумливий читач поділяє тривогу автора: не можна миритися з засміченням мови – і російської, і української. Наводячи приклади убогості, примітивізму, характерних для

мови окремих юнаків і дівчат, автор застерігає: слова-потвори утверджуються в мові там, де немає справжньої роботи над словом. Читаєш ці рядки й думаєш: скільки ще буває в нас на уроках мови холодної байдужості. Забувають нерідко вчителі, що оволодіння мовою – це не тільки знання граматичних правил, це передусім любов до слова.

Хорошу книгу видало видавництво "Радянська школа". І не випадково вчителі були дуже здивовані, коли в газеті "Друг читача" за 4 червня 1968 р., надрукована була рецензія Н.Сморшко "Чи так виховують почуття прекрасного?". Рецензія недобррозичлива і поверхова. Не бачить автор рецензії того хорошого, що є в книзі. Помітила кілька невдалих фраз і миттєво "рознесла" книгу. Хіба такою повинна бути вдумлива критика? Хіба можна, прискіпуючись до окремих фраз, не розгледіти головного: в книзі зібрано зерна мудрого, багаторічного досвіду київських вчителів – умілих майстрів, закоханих в дітей, в школу, в слово, в красу природи.

Прочитайте, любі друзі, книгу Л.М.Олесюк. Хороша книга.

В.Сухомлинський
Герой Соціалістичної праці,
Заслужений учитель школи УРСР,
Кореспондент Академії педагогічних наук СРСР.

ЦДАВО України, ф. 5097, оп.1, спр. 891, арк.27 - 31.

Протокол

Психологічного семінару Павлівської середньої школи

ПОВІСТКА ДНЯ:

Про культуру слова, знання і всебічний розвиток вихованців

... Заслухавши та обговоривши доповідь В.О.Сухомлинського "Про культуру слова, знання і всебічний розвиток вихованців", психологічний семінар вважає необхідним здійснення в практичній роботі таких рекомендацій і настанов:

1. Слово відіграє величезну роль у формуванні духовного світу, загальної культури в розумовому вихованні людини. Мову треба розглядати не тільки як один з предметів навчання, а й як засіб виховання культурної людини, як всепроникаючу силу, яка охоплює все, що сприймає, пізнає, думає людина.

2. Оволодіння культурою слова – один з найважливіших показників загальної педагогічної культури вчителя. Ми мусимо докладно оволодіти інструментом мислі. Найбільша біда окремих учителів – бідність словника, невміння знайти в багатющій скарбниці рідної мови необхідне слово, щоб точно висловити думку. Серйозним недоліком є невміння відчувати поетичну грань слова, невміння розкрити перед учнями його красу. Слово на багатьох уроках стало сірим і безбарвним. Ми забуваємо, що кожне слово несе в собі не тільки значення, смисл, а й його красу, поетичність.

3. Щоб знати, треба любити рідне слово. Дитина мусить полюбити слово рідної мови. Народ створив казку, пісню, загадку. Наша місія полягає в тому, щоб в молодому віці в мову

дитини ввійшли слова, які несуть в собі яскраві поетичні образи. Слухаючи казку про Телесика, про Солом'яного бичка, про Бабу Ягу Костяну Ногу, про Трьох Братів дитина чує такі слова, як "темній ліс", "чисте поле", "чорні хмари". Ці слова мусять бути не просто зрозумілими, вони повинні стати дорогими для дитини.

4. Завдання полягає в тому, щоб дитина захоплювалась, милувалась красою поетичного слова рідної мови. Ніщо не може замінити казки, прекрасної поезії Т.Шевченка, Лесі Українки. З великою тривогою доповідач відзначає, що деяка частина дітей, які приходять до школи, не знає таких звичайнісіньких слів рідної мови, як "ранок", "світанок", "сутінки", "смеркання", не говорячи вже про такі слова, як "веселка", "скресати". Це дуже неприємне явище. Це убогість, обмеженість думки, убогість розумового розвитку. Просто щось страшне криється в тому, що дитина, а потім підліток, юнак обходиться в своєму мовленні обмеженою кількістю слів, 500-700 словами. Ми мусимо розуміти це як велику загрозу: вмирає мова – значить вмирає народ.

5. Ми самі, вчителі – перш за все ми! Не повинні бути байдужими до слова. Наш слух мусить різати кожне неправильно мовлене слово. Українська мова має свій стиль, свій граматичний код, свої лексичні особливості, свою ідіоматику – все це мусить стати нашим багатством. Ми не повинні підстроюватись під примітивну, вбогу мову наших вихованців, що, на жаль, має місце на уроках. Читаючи, ми мусимо запам'ятовувати найхарактерніші для української мови звороти, й користуватися ними в мовленні. Мова наших учнів у дитячій думці. Діти говорять: небо блакитне, небо синє, небо чисте... А вчителеві треба, щоб дитяча думка, щоб дитяча творчість були яскравішими. Ви так ставите питання,

так спрямовуєте думку учня, що їхня думка творить (з вашою допомогою) яскраві образи: "Небо синє немов втомлена вода в ставку", "Небо вмилося дощем...", "Небо чисте, не видно жодної пір'їнки...".

* * *

Першоджерелом почуття є думка; перша іскра краси, що запалює багаття почуттів, є думка. Життя слова, про яке ми говоримо, – це царство думки.

Наш ідеал – гармонійно розвинена, високоосвічена, культурна і щаслива людина... Людина – вірний син свого народу, людина, що вміє любити й берегти його скарби й заповіт. В руках учителя – доля народу. Наша висока місія – навчити молоде покоління шанувати все, створене поколіннями, кожне з яких вкладало свою краплинку в той океан, що починається з шкільної парти. Ми стоїмо на березі цього океану, за партами сидять майбутні плавці.

ЦДАВО України, ф. 5097, оп. 1,спр. 928 , А. 16-19

Протокол

психологічного семінару Павлиської середньої школи,
що відбувся 3 грудня 1968 року.

ПОВІСТКА ДНЯ:

Про неприпустимість "сильних", "вольових" засобів впливу на учнів (доповідь директора школи тов. Сухомлинського В.О.)

Слухали: Доповідь директора школи тов. Сухомлинського В.О. "Про неприпустимість "сильних", "вольових" засобів впливу на учнів".

Ухвалили: Заслухавши доповідь "Про неприпустимість "сильнодіючих" засобів впливу на учнів", психологічний семінар відмічає, що, не дивлячись на неодноразовий аналіз цього питання, в педагогічному колективі ще є вчителі, які вдаються до засобів, що приводять до небажаних, шкідливих результатів.

Так, окремі вчителі вважають, що учень буде слухняним і покірним, якщо його добре "пробрати", "зачепити за живе", "потрясти"... Це є на уроках стукіт рукою по парті, крик, запис до щоденника. Окремі вчителі, буває, відбирають в учня книги.

Всі ці засоби приводять найчастіше до озлоблення, до конфліктів між учителем і учнем, до недоброзичливості. Великим злом є те, що внаслідок постійного і тривалого збудження значна частина учнів захворює на різноманітні неврози. Цьому сприяє намагання вчителя будь-що перекричати учня або привести його до порядку таким засобом, що "пробрав би добре". Велике збудження, що має місце на початку уроку, деякі вчителі ще більше "роз'ятрюють" окриком – замість того, щоб заспокоїти дітей.

Серед учнів нашої школи (це явище характерне для всіх шкіл) приблизно 40% учнів хворі на неврози. Треба це бачити й знати. Треба знати, що такі учні як Уваров Сергій (4-б кл.), Баранник Володимир (5-б кл.) – це дуже хворі діти, і лікарем їм може бути тільки вчитель. Багато вчителів забувають, що безпідставна, нічим не умотивована різкість розцінюється учнем як несправедливість, а несправедливість – це зло, а злом ніколи не створиш добро.

Психологічний семінар рекомендує:

1. Ніколи не вдаватися до "сильних", "вольових" засобів впливу на учнів.
2. Застерігати, попереджувати конфлікти. Виховання повинно бути без вибухів і конфліктів.
3. Тільки добром, тільки ласкою можна домогтися доброї волі дитини. Треба ставитись до дитини, як до товариша, друга, а не як до "підлеглого".
4. Учителеві треба пам'ятати, що чим рідше він вдається до двійки, тим авторитетніший він і його оцінки.
5. Треба домагатися того, щоб з класу не чути було в коридор голосу ні учнів, ні вчителя.

ПМС інв. №5

Протокол

психологічного семінару Павлиської середньої школи,
що відбувся 13 листопада 1968 року.

ПОВІСТКА ДНЯ:

Виховання любові до рідної мови (доповідь директора школи тов. Сухомлинського В.О.).

Слухали: Доповідь тов. Сухомлинського В.О. "Виховання любові до рідної мови".

Виступали:

Я.І.Лисак. Для поліпшення виховання любові до рідної мови в середніх і старших класах треба приділяти увагу крилатим словам, заучувати напам'ять те, що добре, образно сказано, записувати крилаті фрази в окремий зошит. Слід оживити роботу класної редколегії, поміщати в стінгазети кращі учнівські твори.

К.М.Жаленко. Починаючи з першого класу, треба приділяти велику увагу розмовній українській мові учнів. Діти, які прийшли в цьому році до першого класу, мають дуже бідний словниковий запас. Прийшовши до школи, вони не могли сказати своє прізвище, розказати казку. Батьки сьогоднішніх першокласників в переважній більшості закінчили по 10 класів, технікуми, інституту, а їх діти не можуть в семірічному віці висловити найпростіші свої думки. Батьки дуже мало працюють з дітьми, мова дітей засмічена словами: січас, больниця, огаочки, теперечки, нільзя та ін. Наше завдання – вчити дітей правильно говорити, виховувати в них любов до рідної мови. В молодших класах даємо дітям заучувати напам'ять вірші Т.Г.Шевченка, вчимо складати речення за малюнками, проводимо бесіди за картинами.

Р.М.Бричко. Мова деяких учнів навіть старших класів дуже засмічена такими словами, як "ну", "о". Вони вживають їх майже в кожному реченні. Це свідчить про те, що учень має дуже бідний запас слів і не може вільно висловити свої думки. У старших класах треба більше звертати уваги на мову при написанні творів, особливо на вільні теми. При вивченні літератури слід звертати увагу на мову окремих героїв, виписувати фразеологізми, тлумачити їх.

Ухвалили: Заслухавши та обговоривши доповідь тов. Сухомлинського В.О. "Про виховання любові до рідної мови" психологічний семінар вважає необхідним виходити в своїй практичній роботі з таких положень і висновків:

1. Викладання мови є найскладнішою і найважчою справою в порівнянні з викладанням інших предметів. Викладання мови – не тільки передача знань, практичних умінь і навичок. Це передусім виховання розуму, формування строю мислі, копітке різьблення і ліплення найтонших рис духовного обличчя людини. З слова і думки починається становлення людини; мисль, втілена в слово підняла нас над природою, над усіма речами й явищами. Викладання мови – це перш за все – людинознавство.

2. Викликає велику тривогу, що учні, якщо речі називати точно їх іменами, не володіють ні українською, ні російською мовою, користуючись у повсякденному побуті дивною сумішшю двох мов – якимсь "суржигом". Учителі теж часто не володіють чуттям слова. Говорити такою скаліченою мовою, яку часто можна почути і серед учнів, і в учительській – це все рівно, що грати на розладженому інструменті або вирізати з дерева статую щербатою сокирою. Скалічена мова – отупляє, оглупляє людину, зводить її мислення до примітиву. Однією з причин загальної неуспішності,

відставання багатьох учнів є хронічна інтелектуальна убогість як наслідок примітивної, убогої мови в дитинстві, отрочстві, в ранній юності. Боротьба за високу успішність лежить передусім у мовній культурі.

3. Мова великого українського народу – це зірка першої величини на небосхилі щасливого братства народів Радянського Союзу. Духовне життя нашого братства стало б похмурим і сумним, якби ця зірка не те що погасла, а навіть якби вона сяяла не так яскраво, як сяє нині. Перед нами стоїть велика загальнопедагогічна, виховна проблема: виховувати в молодого покоління любов до рідної мови.

4. Щоб любити – треба знати, але щоб знати таку тонку й неосяжну величину й багатогранну річ як мова, треба її любити. Тільки той, хто знає, а тому й любить, любить, а тому й знає рідну мову, знатиме й мову російську, яка стала в нашій багатонаціональній країні засобом спілкування українця з грузином, якута з молдаванином, карела з узбеком. Хто не любить, а отже й не знає рідної мови – той неук і в оволодінні різними мовами.

5. Період найінтенсивнішого оволодіння рідною мовою – два-три останні дошкільні роки і чотири-п'ять перших років шкільного життя – це разом з тим і особливий період найбурхливішого розумового розвитку дитини. Отже, молодші класи – це найвідповідальніший період виховання любові до рідного слова, а разом з цим і період формування твердих практичних умінь і навичок. Те, що запам'яталося в молодшому віці – ніколи не забувається.

6. Треба домогтися того, щоб у молодшому віці в духовне життя дітей ввійшло якнайбільше слів і словосполучень рідної мови – з емоційним забарвленням. Це значить, що слова не можна просто заучити. Для того, щоб слово рідної мови

ввійшло в духовне життя дитини, щоб виробилося **чуття слова**, необхідні різноманітні передумови і форми роботи.
Це:

а) бездоганна, чиста українська мова вчителя, мова, для якої характерна нетерпимість до скалічених слів і примітивізмів (наприклад дехто з наших учителів говорить: нашій, січас, должен, потом, ніззя...) Чуття слова учня виховується передусім чуттям слова вчителя.

б) бесіди про слово. Треба проводити бесіди про найяскравіші картини, образи, в яких розкривається емоційне багатство слова. Ось ці образи, картини:

Вечірня зіронька. – Пташки відлітають у вирій. – Біля ставка на світанку. – Осінне вбрання саду. – Веселка. – Осінній дощ. – Перший грім. – Бджола над квіткою. – Ранкова зірниця. – Ластівки прощаються з літом. – Зеленіє озимина. – Верба над річкою. – Перший весняний струмок. – Марево над обрієм. – Хмаринка в блакитному небі. – Широке поле. – Буйний вітер. – Зернина і колосок. – Вранці на пасіці. – Працьовиті руки матері.

в) особливу увагу приділити треба класичним образам літератури – образам, кожен з яких є справжньою перлиною рідної мови:

Між ярами над ставами верби зеленіють. – Сонце заходить, гори чорніють, пташечка тихне, поле німіє. – Зелений гай густесенький. – Вітер край дороги гне тополю. – На могилі кобзар сидить та на кобзі грає. – Мати молодая з своїм дитяточком малим... – Реве, свище завірюха. – Зійшли сніги, шумить вода... – Вечірня зіронька встає. – За сонцем хмаронька пливе. – Гомін, гомін по діброві, туман поле покриває... – У долині село лежить. – Співають ідучи дівчата. – Защебетав соловейко, пішла луна гаєм. – Очі розкрила конвалія біла... –

Встала весна, сонну землю чорну розбудила. - Минуло тепле літечко... – Неначе в синім морі... – Як не любити зими сніжно-білої на Україні моїй? – Як не любити роботи розумної, праці, що дух веселить?.. – Червоніє за горою, плугатар співає. – Та вже весна, та вже красна... – Вітер з гаєм розмовляє, шепче з осокою.

г) любов – це почуття; виховувати любов до рідної мови – значить утверджувати почуття захоплення, здивування, схвильованість. В українській мові є багато слів (на думку автора доповіді, їх понад тисяча), які вирізняються серед інших слів своїм особливим поетичним, емоційним багатством, несуть у собі багатогранні відтінки мислі й почуттів. Треба розкрити перед серцем і пам'яттю дитини внутрішнє багатство, емоційну насагу слова. Наприклад, слово дитя. В ньому материнські думки, тривоги, хвилювання, надії, радощі – все, що віддається дитині й дається їй матір'ю. Це слово таке ж емоційно багате, як слова вірність, мужність, героїзм. Велике емоційне багатство в "найпростіших" звичайнісіньких словах – ліс, ставок, луг, галявина, струмок, джерело, потік, вечір, надвечір'я, світанок, ранок, тополя, пролісок, бабуся, сестра, Вітчизна, подвиг... Треба проводити бесіди, присвячені цим словам (на жаль, деякі учні не знають смислу звичайних, широко вживаних українських слів, наприклад, господарює, розпукується, занедужала, вагання, картати, нестливо, безнадійність, зглянутися, вибачити).

д) емоційні відтінки слова доходять до дітей найкраще в казці. Казка – це віконце, через яке промінь рідного слова проникає в душу дитини і назавжди лишає глибокий слід.

е) читання і запам'ятовування найкращих творів рідної мови й літератури. Треба домагатись того, щоб діти прочитали

"Кобзар", вірші Лесі Українки, оповідання Івана Франка, Архипа Тесленка, Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Андрія Головка... Учні 1-4 класів мусять завчити щонайменше по 10 віршів Т.Г.Шевченка.

є) творчість дитини починається з казки. Треба вчити дітей складати казки. Велике значення у вихованні любові до рідної мови відіграє складання творів про те, що дитина бачить, думає. Дитячі роки – найсприятливіший період для творчості. Те, що створено в початкових класах, учень ніколи не створить, ставши підлітком. Без поетичної творчості в роки дитинства немислиме виховання любові до рідної мови. Працюючи над (словом) твором, учень оволодіває словом, бо він користується ним.

ж) особливе місце у вихованні любові до рідного слова займає лірична поезія. Треба шукати хороші вірші скрізь – і в газетах, і в журналах; давати їх вчити окремим учням; знаходити для кожного учня вірш. Буває, що один яскравий образ, що запам'ятався в заученому напам'ять вірші, супроводжує нас все життя, несе в собі глибокі емоції, які надають слову особливого звучання.

з) у вихованні любові до рідного слова величезну роль відіграє рідна пісня. Це особлива, дуже важлива проблема патріотичного, естетичного, емоційного виховання.

ПМС КН 1839 / Ру 611

Протокол

психологічного семінару Павлиської середньої школи,
що відбувся 8 вересня 1969 року.

ПОВІСТКА ДНЯ:

Про етичні бесіди та їх вплив на свідомість і почуття учнів

Ухвалили: Заслухавши доповідь директора школи тов. В.О.Сухомлинського "Про етичні бесіди та їх вплив на свідомість і почуття учнів" психологічний семінар вважає необхідним здійснення в практичній роботі таких рекомендацій:

1. У виховній роботі потрібний цикл етичних бесід, які поступово розкривали б норми, правила, принципи моральної культури суспільства, правила взаємовідносин у сім'ї, в колективі, ставлення до праці й громадянського обов'язку.

2. Проведення етичних бесід вимагає великої культури й ерудиції педагога. Перш за все вчителеві треба багато знати. По-друге, факти треба вміти розкрити в етичному плані. Етика – це моральне вчення про те, як треба і як не треба вести себе людині, що таке добро і зло. Пізнання етичних норм – це пізнання добра і зла. Але не тільки розуміння добра і зла, а й прагнення робити добро і не пускати зла.

3. Проведення етичних бесід – це пильний і вдумливий, емоційно багатий погляд на життя. Проводячи етичні бесіди треба прагнути до ідеалу. Людина повинна відчувати привабливість ідеалу.

4. Етична бесіда тільки тоді дійде до свідомості й серця людини, коли в її основі лежить яскравий і переконливий образ, коли повчання впливає з образу само собою, а не є

нав'язливим абстрактним напученням, що складається з "загальних слів". Загальні слова стають пустослів'ям, хоч би якими наочними вони не були, якщо вони повторюються без кінця і якщо за ними немає почуттів. Переконання виростають тільки на ґрунті почуттів.

5. Етичні бесіди повинні бути живими, невимушеними зверненнями учителя до вихованців. Бесіди – це слово умовне, в переважній більшості учні тільки слухають, а говорити має вчитель. Взагалі етична бесіда, як правило, – це така річ, де неприпустимо ставити учням питання і "витягувати" з них відповіді.

6. Якнайменше загальних розмов про етичні правила, норми й принципи – все це повинно жити в душі, а не бути предметом розмов. Етика – це річ соромлива. Але для того, щоб утвердити етичні погляди й переконання, потрібні гарячі пристрасні слова вчителя. В етичних бесідах майстерність слова – це одна з вирішальних сторін педагогічної майстерності.

7. В тематиці етичних бесід понад 270 тем. Кожен учитель мусить вдумливо вибирати те, що потрібно, маючи на увазі перспективу кількох років. До кожної теми треба добирати матеріал. Кожному учителеві треба створювати (хто ще не створив) свою хрестоматію етичних бесід (вирізки з журналів та газет). Крім того, в 1-4 класах можна використовувати "Хрестоматію для читання з етики", над якою працює зараз директор нашої школи.

8. У кожному оповіданні чи казці, які читаються дітям, мусить яскраво виступати осуд зла. У дітей треба утверджувати непримиренність, нетерпимість до всього лихого. Ось одне з оповідань, яке рекомендується читати учням 1-4 класів.

Про хлопчика, який думав тільки про себе

На подвір'ї у однієї жінки росла під вікном маленька яблуня. Цього року вона вперше зацвіла. Зав'язалися на яблуні троє яблук.

Ростуть яблука, наливаються з кожним днем, стають ще більшими. А в тієї жінки була маленька дівчинка. Вона лежала в ліжку і не могла встати: тяжка хвороба прикувала її до постелі.

Дивиться дівчинка у вікно на яблуню й думає: ось яблука стануть рожевими й смачними, а мої ніжки видужають, тоді я вийду з хати й зірву яблука.

Одного разу вулицею йшов хлопчик. Побачив яблучка. Захотілося йому поласувати. Зайшов хлопчик на подвір'я. Підійшов до яблуні. А дівчинка дивиться у вікно й думає: чому це хлопчик дивиться на яблучка? Зірвав хлопчик одне яблучко, вкусив шматок, а воно кисле-кисле. Кинув хлопчик яблуко на землю й простяг руку, щоб зірвати друге яблуко. Зірвав друге яблучко. У дівчинки дух перехопило, серце в її грудях забилося швидко-швидко, руки затремтіли.

Відкусив хлопчик шматок від другого яблука, а воно таке ж кисле. Кинув хлопчик і друге яблуко на землю та й руку простяг, щоб зірвати третє, останнє. У дівчинки потемніло в очах. Впала голівка дівчинки на подушку, померла дівчинка. Бо життя її таке слабе й немічне було, як тоненька ниточка. А щоб перервати цю ниточку досить було такого горя, як знищення трьох яблук.

Хлопчик тим часом надкусив останнє яблучко. Було ж воно таке кисле, як і інші двоє. Кинув хлопчик на землю огризок. А дівчинка лежала мертва. Хлопчик не знав, що він перервав тоненьку-тоненьку ниточку життя дівчинки. Він думав тільки

про себе. А думати тільки про себе – це найпотворніше.

9. Етична бесіда мусить заставляти думати, збуджувати хвилювання, турботи. Людина в дитинстві і отроцтві мусить переживати не тільки радість, а й біль, прикрощі.

ПМС КН 1840 / Ру 612

Василь Сухомлинський

*Любов до
рідного слова*

Хрестоматія

Вступна стаття та
упорядкування Г. М. Федорченко

Оправа і титул художника – Т. Трухан

Верстка – ПП «СКД»

Здано до набору 22.08. 2008 р. Підписано до друку 01.12.2008 р.

Формат 60x84/16. Палір офс. №1. Гарн. Times New Roman

Офс. друк. Ум. друк. арк. 6.125

Тираж 500 примірників. Зам. 982

Зверстано, віддруковано в друкарні ПП «СКД».

м.Переяслав-Хмельницький, вул. Гімназійна, 9а. Тел: 8 (04467) 5-25-62

Коли сріблиться в павутинках небо,
Збираються у вирій журавлі,
Ми, Вчителю, ідем тоді до тебе,
Щоб ти привів до рідної землі.

І причастив водою із Криниці,
Що б'є ключем з земного джерела.
Нехай же рідне слово заіскриться,
Бо його ненька нам заповіла.

Галина Федорченко